Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

शङ्खमिति शिरस्यर्थात्प्रत्ययात्प्रतीतेरिति शङ्खेदमर्थवत्प्रतीतानामदर्थत्वेनप्रतीतिरन्यथाप्रतीतिरधर्म र
स्यार्थइतिवदमंत्रेणाधिष्ठापितब्रह्मरूपादवतात्मकंहिब्रह्मास्त्रंतत्कार्यमप्रतिबंधेनभवतीव
दमार्गरक्षकत्वंरक्षणोधामीतिछेदितिनथाएतेनादरेणिमामर्थंप्रतीपूचितोमोरक्षतिवेदमंत्राधिष्ठितादे
वतादिव्यकार्यंरक्षानिवर्त्तितात्तदकरणेतदनिष्टस्यामाप्रतिबंधस्यान्मयदिमामार्गइतितदनावार्यतेयथा
र्थीतत्वमस्तिनमितिगतजन्यत्वंसुदर्शनमितिवाक्यादितिनावाशब्दचक्रपदेनभवतिस्थितानामर्वाचीनत्वाना
सुपलक्षकोतानिउशब्दशङ्खंधात्र्यर्थमर्थइच्छामशब्दफलकम्यतांत्रिकात्परिचर्यायांकेवलम्यश्रियंयते" इं
गोपांगायुधंकल्पंकल्पयंतियथावयेरितिशोभनकेनइष्टश्रुतोनमस्त्रयंशुद्धत्वेविभूतीर्विस्तरीयात्का
पाक्रमांगादिनिष्टस्यायंयेनरूपेणधार्यंतत्वाचायस्मानिरूपाणेवदस्त्रयात्रध्यानार्थमिवतयाप्रदर्शनमिति

माशङ्कनुपकारश्चिरस्यार्थंचक्रोक्तावयिमोक्षाविरोधात्सान्नत्वकरात्वामित्याशङ्कतएवेतिकालनियम
र्थंवितिचक्रंमारकत्वेनकालरूपंतद्वातिष्ठतीतितन्नस्वकार्यकरणेसमंनवतीतितथाचक्रंहापादानत्व
व्ययंतिरमाशङ्कतएवतिदीर्घत्वंनावमंपादनेनजीवितमंपादनमनुनावंगतादशोनावान्सूर्ण
नेप्रयोजनानावात्तातनिष्टस्तितिमाशङ्कनावोपिनिष्टस्योद्यानगवतारक्षितस्तितिकालादरयिनयानावाद
योदाहानिष्य एवमान्नस्थाचक्रंभ्रमणशीलमितिवाशुद्धमत्परितोभ्रमणंभवदितिकालाधीनत्वंमयन्ना
मिदानींननावनमंपत्तिरिष्यर्थंवीर्याणिवाक्यत्रास्त्रेनेत्यादिवाक्यंवीर्यप्रश्नकथनेनेत्यर्थंमयडुवेशेवंश
मंवंधिकार्यकरणायंप्रश्नकाशनावतीर्यवीर्याणिस्तवानिनमस्त्रंकमागधादिवधरूपाणिप्रवयमाम
पियोवनंयदनोशारकानयनावदनीदरणादिरूपाणिचेतितत्रोनावतीसम्पद्यनेनावंतारूपंनिरूपि

तिशास्त्रीयसाधनरहितानामित्यर्थः ननुसमाधनानामपिकथंनविषयत्वमित्याशंक्याह नत्ववाक्रमाऽऽ
येषामितिकिंत्वेतेषांनिराधपदार्थोपिपूर्वंसाधितलक्षणोतापिनविषयत्वमित्याऽऽसंसारनिवृत्तेरि
धानेत्यर्थः निरूप्यतेचायंतिशब्दोनथाचसंसारस्याविद्याकार्यत्वेननन्नित्यत्वेनानेकजन्मोपनेत
एवनिरोधस्तेषांवाच्यइत्याह नत्वितिनथाचकेवलस्यमितिनावाकिंचानेकांसंसारोलोपप्र
गित्वेनसुखरूपस्वेषांदुःखरूपइतीतापिनदोषलक्षणमित्याऽऽहःखेतिप्रागेगिकसुक्ताश्चवैक्तिकसुखंद
रतिएवमितिएकोनिराधनानोनगवत्प्राप्तिलक्षणमित्यर्थः ननुनगवन्नतनिराधेनशास्त्रेजनयितुं
कृतइतिश्चवैक्तिकविशेषनावासंनवात्समाधनानामपिविषयत्वंवक्तुंसुक्ताश्चतएवतथापरमहंसानांसुतीनां
मलात्मनोनक्रियोगवितानार्थंकथंपरेयुरित्यत्रयत्नमपिगिरन्नश्याशास्त्रंपरंतमाऽऽह

यावतिऽजनयोनिराधरूपस्यैकरूपत्वेनोक्तवैलक्षण्यानावात्तेत्यर्थः एवप्रकारेणशीलाकरणेकथंदेव
हेनुमाऽऽसंगम्यतिनिराधास्पतिशब्दान्त्रोपपत्तिमाऽऽतंतइतियंतश्चिकीर्षितनिरोधमप्रतीत्यश्च
यंस्तवानतोहतारंयंस्कंधेदशमाश्वनसुज्यतइत्यर्थः अन्त्रथाश्रुनवतीत्यंवरीषादेरिवात्रापिनस्क
ऊःखनिवारणोनस्कोनस्ककस्थेवाकालवतीनाशालुकाथेवयमपिनवेदिष्यम्यस्कंधस्यदशमंनस्या
दितिनावाऽऽगमाऽऽमन्त्रवतारइतियेनविनायन्नसंनवतितन्नदंगमत्रोच्यातातथाचानास्विनिरोध
पदार्थएवनस्यादितिनावायद्यायंतःसंसारस्यदुःखत्वान्नित्यत्वेनिराधप्रयोजनमतोनित्यनागवत्स्व
रूपात्मकोनिराधोदेवाद्युत्पाद्यरूपोनिरूप्यतइत्याऽऽसंसारेतिस्मृतिश्चकचित्त्वेनात्मकन्निरूपणेतिं
परंविशेषतएकोऽवशिष्यमित्यर्थः अथवायतःसंसृतिरपिदुःखरूपातोधिकाशिनादनविशेषनावात्तु

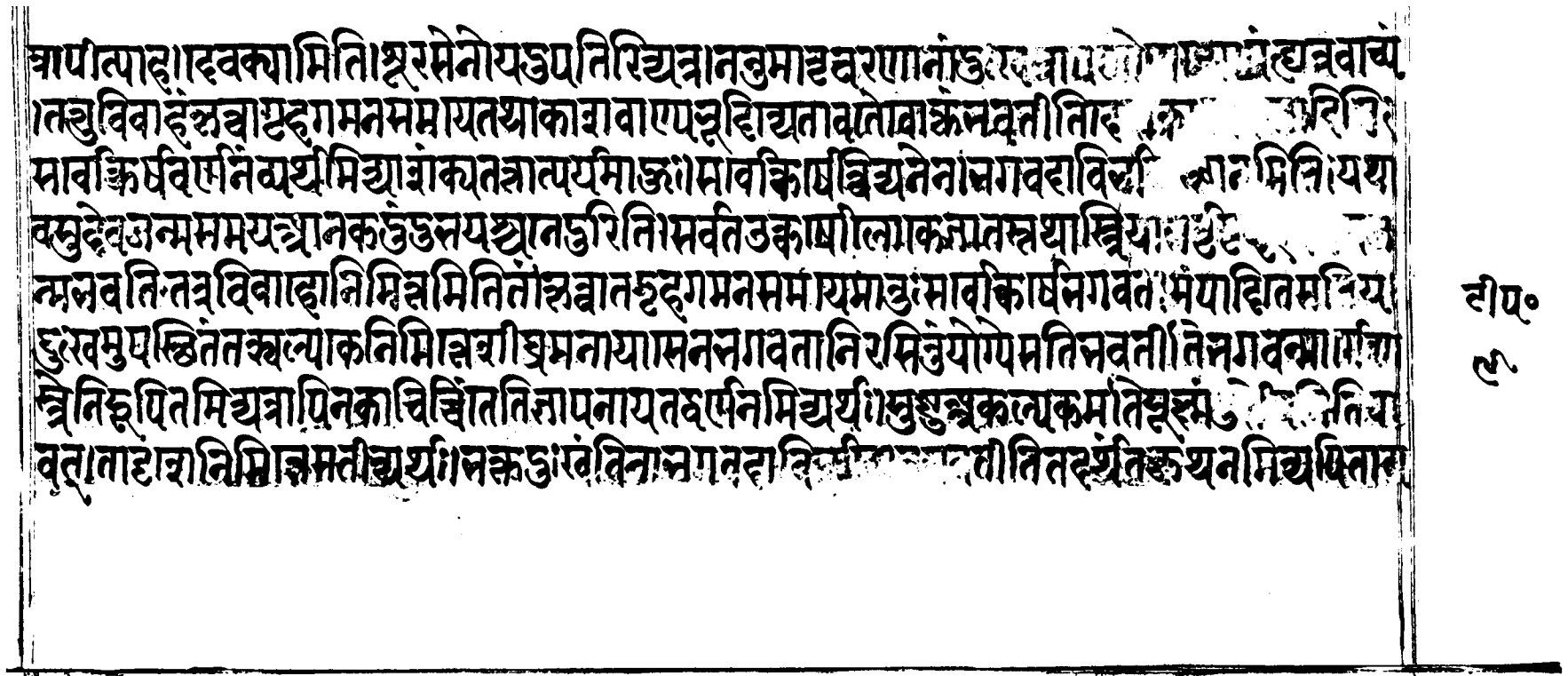

पालेषुगादृशमेख्याविधानतात्पर्यंतदवयवद्वृतमेख्याफलत्वोक्त्यानिरूपितंतत्संख्यायाद[illegible]तमाथ
कत्वोक्तेरपितत्तत्फलमेख्यामजानतीयत्वामवघ्रायानकमितितत्तयांत्र्यक्षरागायत्रीतेजोरू[illegible]क्षरा
विराडन्नेविराट्।एकाक्षरादृशाक्षरात्रिष्टुप्।द्वादृशाक्षरानगतीजागताःपञ्चदशस्तिस्तुतिस्तोमस्तु
त्रयेपिवस्वाक्यमत्यवेदारत्रयेतथात्वंकृतश्त्यतत्राऽऽत्रिगुणमित्यादिलौकिकमेकगुणंद्विगुणंवैदिकं
नागवदीयंत्रिगुणमतःसर्वाधिकांश्लोकमिदंवफलतिचेत्सदाभ्यंनवतिंवैदिकंतुजन्मोतारंपिफलती
तिनथानागवदुक्तंत्वामोक्षंयावंतिजन्मानितेषुसार्थिवफलतीत्येतदैदिकगुणत्वादिकंतेषुत्रह्मष्ट्या
श्येत्यत्रानुप्रीतिसेवनार्थत्वाज्जुषेरनयोःप्रीतिमत्वादजुष्टत्वंकथमितित्वत्सभ्यांतयापिद्वितीयमर्थ
मादायतथोक्तमित्याऽऽशंक्यवानिष्टसाधनतीतिनत्वजुष्टत्वेनपर्यवसन्नप्राप्तमेवेतिरथंतत्तमकिंप्रयोजनमि

स्थानमिदमेवाविनिगाषाप्यत्रैवास्त्वमागम्यव्यवहारोपिक्षतिरप्यतएवानोचेत्तत्यतिरेकेणश्रु
क्तैवमप्रत्यविशेषेसुतिरपिमोदोपितथाभावविशेषजनितोमदोपिपरमनिर्हतिजनितत्व
मोपिस्वप्नानंतरंभावविशेषस्त्वकटाक्षप्रचितरसेछापितदनंतरंचाविलंबितलाभागति
रपिश्लाघादिकंसर्वमेवपूर्वभावत्रौढ्याबाध्यतइतित्रत्यनिष्टहेतुत्वाच्चोटिस्याप्येवमुक्तंउक्ता
त्परंनाम्नैवमितिनतुश्रीभागवतविचारेतुरूपोत्तमविचारपर्यवसायेवेतिकश्चिच्चो
द्यंतावदितिशंकानिराकरणंथेतुक्तंवस्तुतोदोषवर्जनमितित्रत्रार्थंभावार्थप्रदीपश्रीभा
गवतविचारेतुरूपोत्तमपर्यवसायीतथापिविचारेक्रियमाणेत्वस्मिंस्तन्निरूपणार्थंतद्विरुद्धस्व
रूपांतरापेक्षितनिराकरणभावरूपकमेवभागवदाशाहेतुकफलविचारेएतन्नावातिरिक्त

भावघवेशएवफलमार्गेदोषइतिवस्तुविचारेक्रियमाणेफलस्यैवनिकृष्टत्वंभावांतरप्रवेशहे
तुवस्तुनोभक्तत्वमानानिकृष्टत्वमितितापनायोक्तंवस्तुतःचरूपतःनिकृष्टत्वाएवंघबोधनेपि
दूषकुतोत्रंघनंनितापरावेनयदिभावानपमानेनफलविलंबंकुर्यात्तदोत्रयत्नशादेक
मपिकार्यंनसिध्येदितिश्रीभागवतार्थदीपिकायांसमाप्तोग्रहएवसमीचीनइतिप्रभुःकलिलंलोकि
कदृष्टांतेनकेनुतिकन्यायेननिरस्यतिचांडालीचांडालजातीयारानपत्नीत्वेनय
रिगृह्यतांइतरपत्न्यपेक्षयाश्रधिकंमानितांकदावित्प्रमादतस्तस्याश्चपराधाद्यदपमानोपिकृत
स्तदामूलतःराजपत्नीत्वतःकांक्षतिःनवेत्तारानपत्नीत्वेनगछतीत्यर्थःयद्यप्यस्यायत्नसंयोगा
पावात्पत्नीत्वेनसंभवतितथापिनोपात्तातेतिपदंविहायपत्नीपदोपादानाद्यथापत्नीत्यागयो २३

द्यानशंक्यतत्तात्पर्यमाऽऽवेदिकेनाधीतिन्यायेलौकिकप्रकारकनिषेधार्थकेनदित्याऽऽर्ष्यान्यजुष्टे
त्यादिविशेषणतात्पर्यणिरागस्येत्यादिनाक्रमेणोक्तानिनन्वमोक्षाधिकविवक्षितलीलाश्रुताश्रिफल
कमोक्षावरणपूर्वकंहरिमदंशक्तत्ववरणेमायामोहस्यहेउत्वोक्तिर्नकिमागविरुद्धामोक्षस्यचैवमाधिक्य
नवेदियत्तद्याऽऽर्ष्यविशेषमायेत्यादितर्हिमदनुग्रहात्तन्नवत्वायेतिवक्तुयुक्तंनत्वेवमितिचेन्नाना
नवबोधनाप्रकटेनभगवतिज्ञानशक्तेरपिप्रकटत्वेनभगवत्त्वादिनाचज्ञानानाबोधयन्मोहयु
तेतयाज्ञानेचलीलाश्रमविरोधीतिनतयाज्ञापनेनान्ययमप्यनुग्रहोदेवतिचेन्ननुमोहोप्य ...तोदेव
तिबुध्यतेतयाप्यवंविधयेमोहोक्तिःकथंनक्रमनोरमानावनाश्छान्त्रचित्यानेतशक्तेर्न...तेयत
कार्यदितासर्वालीलाश्चप्यानकविधाःएवंमतियांतरंगलीलायांमवाधिक्तामानस्लीलास्छ...मध्ये

रूपमायाकारणकदृशीनितदिरुद्धविषयत्वाभवसम्पक्कंतयाचब्रह्मनावम्लीलाविराधिनेनरुदितंत्व
स्माडुत्पन्नश्रद्धवत्तानेमम्यग्दर्शनंएवंमतितयापश्यतास्त्रायाःपरप्राप्तताशिशुबद्धिवतितदुचितप्रकार
कथनंवस्कृतस्कन्नावान्यरुणमंपन्नःपरमकाष्ठापन्नःसुब्रह्मरूपएवयंशिशुरूपाममस्त्रा[illegible]न्नवल्ल
एत्रासीदृशःप्रकाटावाजातश्तियाजनातत्रानवशावानत्यामसुब्रह्मश्यात्रवात्राप्यासीदितिपरम्यनोत्पत्ति
र्थाःजातादिवालोरोदितिातत्रश्वास्तजागरणादुरितिश्लीतयामीत्यत्रपरोक्षत्वप्रलोकिकावचनता
नानावाक्योंशाधारात्रएवेतिलिप्रयोगात्रूपरेवाश्दृदितत्रश्रणमंबंधित्वनाचप्रमाणमपिमवलिलातयाच्छ
तिवसुब्रह्मधर्मरूपानित्योवतिश्रुतागमंतमितिस्मोकाक्रूपवन्नालादिमदितशिशुरूपम्पापिसुब्रह्म
सत्वाद्यायाश्रुतपिनकाप्यनुपपत्तिःतश्लोकोक्रूपास्येवनत्वोत्तरित्यादिनासुब्रह्मसत्वमयेसुकेनोक्तमिति

दीप० २६

नकाचिछेकात्रलीलायानिराधार्थत्वाद्यथेवमन्यवतित्येवकरोतीतिनप्राप्ततानुकरणलीलायोग
चित्रूपनताप्रत्फतनक्कार्यएवमपिकारणतात्यादुतमाहात्म्यव्यापकमित्येतत्सर्वंहृदिलत्वास्त्रीयेवमकरो
वनसामर्थ्यनिश्चतयाचश्रुतवानित्याद्यक्तमितिज्ञेयंअथवाशाण्डिल्यंसूत्रंशाण्डाधिकारकाप्रद्यर्थाताच
प्रश्नतिशंकातनयथावत्सुषाप्तात्यंरूपंवाजुषमित्यादिशास्त्रथापमणीतिप्रश्नत्पाद्याःप्राप्ततश्रुत्यर्थांस
पद्यतेलोकिकालोकिकानदेनहिविधानजीवाश्रेषांप्रश्नतिरपितथातथावमत्तानामशनिरितिश्लोकोक्तरी
तिवदलोकिकप्रश्नतिनिरालोकिकत्वेनयाद्योलोकिकप्रश्नतिनिलोकिकाश्रानत्योनाद्दशात्रश्रुतश्रुत
श्रुलोकिकएवशिशुर्बद्धिवत्यर्थंमपद्यतात्रत्रलोकिकत्वंवद्दारापयोगिज्ञानंलोकिकंतदंतस्थाशास्त्री
यंज्ञानमलोकिकंतदंतस्थत्कर्त्यातातननेदादीनांलोकिकत्वेननानेपिलीलायात्रूपिलोकिकत्वान्मध्य

पातिव्रतज्ञानादीनांनालौकिकत्वंजातेर्पुत्रत्वादिवेनतज्ज्ञानेशास्त्रेणावृद्धातपरंनतुविधीयतइतिशास्त्रीयं
तिमुपेत्यलौकिकत्वमुच्यतानेतादृताकाचिन्न्यूनतात्रलीलात्वेनालौकिकत्वमुक्तमवायशाप्रथमस्कंधे
नीभोक्तोपभुंक्तेतिमगाङ्किलयस्यगोपवध्वश्यात्रंवात्रापिपभुंक्तेतिशाश्वत्सर्वत्रवस्तुरूपवाचीतथावृद्धव्यवहा
रेपाणिग्राह्यरूपयानतत्रमूर्खेनीतीत्यादिश्रुतिस्मृतिनिषेधेतरत्रावतनिषेधा
कृत्यतस्त्वतायमात्मैप्रवेचनेनलभ्यइत्यादितरसाधनानिषेधपूर्वकंपत्नी ने दीप०
वैषश्रवृणुतेतेनलभ्यइत्यादीनाभगवतैवभगवान्लभ्यतइतिनिरूप्यते। २७
तथाचैतादृशंब्रह्मरूपोलोकवेदप्रसिद्धःपुरुषोत्तमःश्रीकृष्णएवेत्य ः।
शिशोःसंपत्तयोरित्यत्रतयोःसंपत्तयोरेवतत्करणंपुष्टिलौकिक
त्रमाहइहुएवंवदंति

नेत्यादिनाप्रार्थ्यमानमप्राकृतनत्वेत्यर्थमिदमशक्तं।अनेनैवरूपे
णभुनैवकंयमारभित्वासर्वमसाधनंकृत्वाप्रार्थ्यमित्यपिपदूपांतरप्रक
टनंतस्मादिहजन्मवेतोरधारधारित्यादिवाक्यैलौकिकरीत्यैवस्नेहातिशा
योऽभ्यर्थनायेनभगवत्ताकंयदिमुखवचनेपिप्राणपतयोभवत्लोकवि
देषंप्रियंरूपोपयंदारप्रार्थनेनापिलौकिकरीत्यैवंमन्यतेमात्रापितृसु
पूर्णमाहात्म्यज्ञानवचनोक्तशंकाभावेपतेनैवरूपेणभुनैवकयमारभ्यप्र
कटःस्वनिष्टौयत्नोस्तितौप्रयोजनाभावादस्माकंपुनर्दर्शनंनभविष्यति
वेत्रप्राणस्तिनीविष्यतीत्यनिप्रायेणतदृष्टांतकथनंवैतद्रूपोपयंदासेन्यत्र

प्रेनागमनमभिप्रेतमितिज्ञायते। अन्यथामाहात्म्यज्ञानपूर्वेणसर्वज्ञज्ञानमपि
प्रधोर्जानातीतिनतन्निवेदयेत्तावतथाचतदादरेणयद्योक्तंज्ञानस्योक्तरूपय
दिदंसूक्ष्मतइतितुक्तंतथावमितिततश्चशोरित्यत्रसर्वमोहनस्वभावया
स्तस्याआविर्भावबुद्धेवतथाबंकुतोनेत्याशंक्यतन्निवारणायभगवत्प्रवो
धितइतिपदंन्यत्यर्थमाहुः।अथारणमोहमितिभगवतागोकुलेस्वजनार्थंत
तःकन्यायाश्चजनार्थंप्रेरितइत्येतावतिकार्येभगवज्ज्ञानशक्तेर्व्याप्तइति
योगमायाजनितंसर्वमाधारणमोहमनिवर्तकमुक्तरूपंज्ञानमितितथेत्यर्थः।
यथात्वःकश्चिद्बौर्यणगच्छन्नज्ञानेनागच्छतिस्वबाल्यंगतमेववुद्धेर्वापि २८

तिज्ञानेमाधारणंबंअन्यथागोपालगोष्ठीरमिवायमपिगोकुलंप्रापितःस्या
तांयद्वाभगवद्विशयज्ञानतारतम्येनमोदापगमतारतम्यमितिभागवतिलोक
माधारणंज्ञानमधुनाप्यास्तीतिताहशमोहाप्यपगतइतितथेत्यर्थोतावान्ह्यो
पिबंधेनिवर्त्ततइत्याहुःकपटोद्घाटनंचेतिततदादेवकीत्यादिदर्शनेनहिमो
हाभावःयमाकालवज्जन्मनोदर्शनरूपेमोहएवनवेदित्यर्थःबहुर्थाधायार्थो
क्रियंदर्शीअनिमित्तइतिभक्तुःस्वभावादित्यर्थःज्ञापनइतिमायाकृतरो
दनेनस्वज्ञापनांततोगृहपालकृतबालजन्मज्ञापनेचकंसोपतेरुभेपितथेत्यर्थःत
तोपीतिएतदुभयज्ञापनानंतरंयत्रकवाजातइतिमायाजन्मज्ञाप

नंकंमन्नतज्ञापनंवामंत्रिषुाएतेऽमैंश्रपिदुःखमुखदेइत्यर्थः।नचात्यंतिमाया
मोहंविनेत्यर्थः।ननुधर्मस्थापनहेतोर्भगवदवतारस्यतन्नाशहेत्रुंकथमुच्यतेज
तःखलुतवांतज्ञद्यत्रछवेतिवाक्यश्रवणेनैवानिर्दृशान्निर्दृशोष्ठेत्यादिमंत्रणस्यजातश
त्यतत्राहः।तामसप्रभुकइतितामयाश्रुतइतितदुतःपश्चादयइत्यर्थः।एवमपिकट क
न्यायेनधर्मप्रतिपक्षदूरीकरणेयुक्तमितिभावःपश्चादितितमःकार्यनिवृत्तेःपश्चाज्जातो
धर्मस्तत्यर्थः।नुविभौमानीत्यत्रानुनुविभौमानियथायांत्यप्रयांतितथात्मातयातिना
प्रयातीत्येतावत्तैवाचार्योर्थःसंपद्यतइत्यनिपदानिव्यर्थानिकिंवायथाऽर्नविक्रियत
इतिद्वितीयोदृष्टांतोबाधितःभौमानांनूविकारत्वादित्यरुव्यापस्तरमाहः।नुविभौमानिभिन्ना

यप्रकरणेयमंहेभोस्वभावैप्रेतिभक्तस्वभावानुसरणेभगवतःपरमदयालुत्वंभ
क्तिमार्गोत्कर्षश्चप्रसिध्यतितदन्यथाकरणेक्लेशकमत्वप्रसंगेनकविधत्वंरक्षतावत
नोतायानप्रसक्तिभवः।प्राकृतंविहायादावेवतामसप्रकरणनिरूपणेप्रतामस
त्वेनोक्तौवहेतुः।लौकिकंतामसंहतिरदंमत्राकृतंपुरुषोत्तमस्वरूपमेवफलंने
तरदितिहिभक्तिमार्गेमुख्याःसिद्धांतातसंबंधादेवान्यत्रफलत्वोक्तिःएवंसत्यत्रस्व
भावान्यथात्वेनप्राकृतभावेनप्राकृतानांज्ञानादिविहितमार्गरुचारुजनानांविरुपतो
लौकिकलौकिककर्मप्रायंणेनस्वस्वरूपविस्मृतिसंभवेनप्रभुद्रोहप्रसिद्धितामा
प्तानांतुमुख्यात्तत्रप्रवाहःपतितत्रप्रवाहेतिकथंचनेतिलोकोदृश्यतेव्रजवासि

नांचभगवत्स्वरूपविषयकःस्नेहस्तादृशोजातोयेनस्वरूपातिरिक्तंभगवद्भक्तंप्राप्ति
श्रेयस्यानंगीकारोभूत्रथैवाग्रेतनज्ञानव्याप्तितेनसर्वात्मनानिरोधएतेषेवफलितइत्येतद्ध
र्मप्राप्तेनयुष्टिमार्गीयमर्यादातोविपरीतागतिरितिज्ञापयतातमग्रेप्रकरणग्रोच्यते
वस्तुतस्तुनिर्गुणएवतत्तस्मात्मद्भक्तियुक्तंप्रेत्यारभ्यनचवैरागंप्रायःश्रेयोभवेदितिभगव
द्वाक्यात्स्वर्गपर्वनरकेवपितुल्यार्थदर्शिनइतिव्याक्याश्रीमोक्षप्राप्तिनरकतुल्य
त्वेनगणनातोपिभक्तिमार्गतज्ज्ञानमार्गमहीनत्वमितिभगवदेकनिष्ठविशुद्धभावत्व
तंग्रन्थाधिकत्वंशास्त्रमिद्धमितिदिकाएतदेवलौकिकंतामग्रेमुख्यमितिपदेनोच्यते
व्यापकत्वेनात्मत्वेनांतर्हृद्दिहरिरस्त्येवेतिश्रवणेपिबहिर्लोकेप्रकटंयद्रूपंतदेवोक्तरी

त्यामुख्यमनांतरात्मादिरूपमित्यर्थः।मर्यादामार्गतोवैलक्षण्यंस्त्रियोत्रमुख्याइतिज्ञा
पयितुंतत्रापिमर्यादायांयोमुक्तिप्रतिबंधकत्वेनसंमतःकामःसएवात्रभगवत्प्राप्तकइति
विज्ञापयितुंकामएवांतःफलंयस्यास्तादृशीप्रेत्यर्थः।अत्रासंभावितत्वमानंनकार्यंयतए
तादृशेत्वनतिरग्रेस्फुटानिरूपयिष्यतइत्यर्थः।किंचमर्यादायांविहितभक्त्याभगवदाविर्भा
वोत्रतुकामवशादेवदैन्यमतिप्रकटप्रभौस्नेहःप्रोपितथातच्छास्त्रानुसारीनतुविधानुसारी
त्यर्थः।एकाधिकृटिमावधेत्यादिकथनात्ततथात्वात्रनिःसाधनेभ्योब्रह्मादीनामपिमा
ह्यानैश्वर्यशिथिलनानंदधीनत्वमंगीकृत्यदत्तवानितिसर्वोत्कर्षत्वेनतत्रथेत्यर्थः।यद्य
ग्रेगजदृष्टांतदानैर्भगवान्स्वयंकामवशाद्भक्तानांसमीपमागच्छतीतिज्ञाप्यतेतथात्व

करीत्याकाम्रेनाङ्कृतेप्रियेस्नेहदृश्यर्थः।नह्येवमन्यत्रयंभवतीतियुक्तमादौतत्कथनमिति
भावः।लौकिकप्रासङ्गिकरूपेणचतुर्विधलीलाकरणेलौकिकत्वेनप्रेमवतिज्ञानवतांनिरोधप्रि
ङ्क्रियत्याशंक्याऽऽहः।एकमितिद्वयथैकेनपूतनामुपयःप्राशेनलोकेवीर्यप्राकट्यंतस्याश्चमुक्तिः
प्रमेयबलप्राकट्यंलोकेवेदेच·पूर्वमहितानांवाक्यानांसतांतीर्थतान्येषांवरक्षातोकेनाप्रीति
तेऽक्षणेतिवाक्यादग्रेब्रह्मवायिनांमाहात्म्यज्ञानपूर्वकंस्नेहस्यकालिकश्चविस्मयोत्पेषां
श्रवणादिफलंचेत्याद्यनेककार्याणिजातानितथापिसर्वांपिलीलेत्यर्थः।एवंप्रतिप्रतिपाद्यान
नुगमप्राशंक्यतदनुगमकंरूपमाहः।प्रपंचेतिऽआप्रक्रियत्रमुख्यातद्विस्मृतिरंगंतयाविना
यर्थोपिक्रियमाणत्वात्तथात्वनिरोधत्वमेवतथेत्यर्थः।नत्वत्रबलदेवादिकार्यमप्रकृत्य

नप्रवीणावस्त्रीलेत्याशंक्याहः।येनैवेतिऽआविष्टचरित्रमितिभावः।अन्यथानिरोधः तेना
पिनप्राप्तऽतएवबलपर्थनामव्याजाहूयेनहरिणेतिब्रह्मणोक्तंएवंप्रतिप्रपंचविस्मृतिरि
त्यनेनैवास्यश्लोकस्यगतार्थतेतिशंकानिरस्ताज्ञेयापूर्वंप्रतिपाद्यत्वेनत्रोपरिधार्यत्वेनतदुक्तः क
ऽऽसवाविष्टेत्यादिनाकमेणैतत्प्रकरणस्थाधयाप्रतिपाद्यनिरोधाधिकारणऽक्तायमुच्चयए
वाप्यनत्वेतन्मात्रत्वं·भगवदाप्तकालांतरसंबंधमात्रेणसर्वांलीलानांहृद्याता।ऽऽहोस्पृष्टं
तृतीयेनंदादयश्चाद्भुतदर्शनाकुलाइतिवाक्यातत्रहोबतान्यद्भुतमितिमानयामप्रविस्मि
तइतिवऽआमीत्युस्मितेतिवाकौरास्यर्याभिवेशिनोनिरुद्धाःतुरीयेधायेशास्त्रेपुरुषोत्तम
नामत्वेनप्रसिद्धनिस्नग्वायुदेवादिनाप्रान्यत्रज्ञतानीत्यलौकिकंगौणंप्रश्नतयोक्तेपिनं

दाबोधेऽपितथात्रलौकिकवेनज्ञातेषुनाप्रयुंजेरतास्तेऽतःपरमस्यैवैतानिनाप्नोतिज्ञात्वात्मि
न्निरुद्धाप्रविष्यंतीतिस्वरिंगणलीलाप्यलौकिकरीत्यादेत्यनाश्रनपूर्वकमक्रेष्टेतितथालौ
केहीनत्वापादकंयौर्यंभगवत्पुक्रषाश्रयकनिरोधाधकत्वादेवमपिमक्रमनाषितकरणत्व
लौकिकवंमृस्नाभक्षणंततआद्योविश्वदृश्नंशरणागतिर्मेहदनुग्रहश्चेतिपूर्वमलौकिक
मितिताहशानामेतत्श्रवणेननिरोधःमेस्यातीतितथापंचमेऽधिमांडमेदनादिकंलोकदृष्टी
पद्रावकमितितथातत्रग्रिमालीलास्वमक्रोपद्राविकावेतिषष्ठेनलकूवरमणिग्रीवौस्त्री
क स्वभावेरतावितितथातथास्त्रियश्चराजतामग्रादिस्तयोरतास्त्यर्थःनान्नक्रमोविवक्षितश्चतः
परंद्वितीयाधीयतांव्यर्थमुच्यतेतत्रादौहरिश्चरणागमनेनैवमयनिवृत्तिरितितत्रअधिकारि न

३३

मुक्रमुक्तप्रमेयबलतश्चोच्यतश्चाकरणेनस्वामिमिनांचतत्वलौकिकवताहक्प्रेहवत्वादि
लक्षणहरौरश्चाकरणंलोकरीत्येतिलौकिकेतत्रेरतास्तथाचश्रीमद्वृंदावनावाग्रपर्यंतंमहाने
वोद्यमोनिरूपितोगोपिभिस्तोषितश्चत्यादिनाअग्रेचलीलोद्यमक्रश्चितथाअथवायथाक्र
मप्रेवनिरूपणंज्ञेयंपूतनायाआगमनप्रकारागमनभगवत्कर्मकग्रहणपूतनाकर्मकमो
रणप्रकारतद्दोषनाक्रमणतत्पुक्तितसहजरूपतद्दाहगंधादयःसर्वेआश्रर्यरूपाश्चति
ताहशानांनिरोधःश्चतीस्तोसवार्थमपिलौकिकप्रवाहधर्मोमक्रास्वविस्मृतौप्रकारांत
रेणास्मरणेशकटेभक्रासनुनिरोधकरणमलौकिकंतथाव्यविपरीत्येनतथात्वमपितथाप्र
वाहमृदंक्रिस्पर्शमात्रेणतथाज्ञातिरपिअकस्माद्गुरुत्वप्रकटनमारभ्यकुशलेनागमनंप्रर्थ

तंयर्वमलौकिकेहांप्रलीलायांतथात्वंस्पष्टउक्तत्रिविधलीलायोमाश्चर्यरूपत्वमप्यस्तीतिता
दृशानामप्यत्रनिरोधइतियमुद्दयार्थोपिशब्दःतथाप्यलौकिकत्वंमुख्यमितिपृथक्चांचतुर्थवौ
र्थोहिलीलायालोकप्रतीत्योपद्रावकत्वमितितथानामरूपादेरलौकिकत्वेनोक्तनिरोधस्यापि
यमुद्दयार्थश्चएवंसत्यावश्यकत्वज्ञानेनदाम्याद्यभावेस्वयंमपिकर्मकरणंपुत्रेवशिष्टार्थतथा
करणंस्त्रीस्वभावःषष्टेनारदोक्तिश्लोकतत्वंपरमार्थतस्तत्वंरत्नुद्योत्फलयत्ररतास्तथासप्रमे
यंत्रणपूर्वस्थानत्यागपूर्वतत्परिग्रहतत्रगमनाद्युद्यमोक्तेस्तादृशास्तथतिग्रहोक्ताधि
कारिणोयथानंदवल्लीलास्थास्तदत्रंचज्ञेयाःअत्रस्वप्नध्यायेषूक्तायुलीलासुयत्प्रविश्य
अपियथायंभवमधिकारिणइतिज्ञेयोआवश्यंकमितितेदनंतरमेवशीघ्रंकरदानार्थगम

३४

नोक्तेतिशेषःयदिकेनाप्यंशेननंदोवयुदेवागमनंजानातितदाकाशवाणीवृत्तांतत्वज्ञात्वन
यंज्ञात्वृत्तांतशोकयास्वपुत्रत्वेयंदिहानएवनोसवंज्ञतवानितिकप्यचिछंकाप्यासापितदै
वमधुरागमनेनापास्तेत्याहुःअन्यथांज्ञानेतिउपपत्त्यंतरमाहुःउसवस्थितियथाकथंचिद्गम
नमंभवेत्सुसवस्वपुत्रत्वनिश्चयंविनानप्यादित्यर्थःनंदास्वपुत्रमादायेत्यत्रोदारधीरितिवि
शेषणसूचितमत्रार्थेनेकविधगवद्उपयोगिद्रव्यानयनंवान्यथानप्रहिताहुःद्रव्येतियद्य
पिअप्रमप्यमुद्धारणंतथाज्ञानमात्रमेवाह्लादहेतुस्तथापिमहतामंतःकरणमतथाभूतंवस्तु
नगृह्णातीत्याशयेनाहुःअंतःकरणप्रतीत्यापीतिअलंज्ञतइत्यध्यायांतयःअन्याम
यिशुद्धिमित्याहुःअशयंभावःबाह्याभंतरभेदेनशुद्धिर्द्वेधाएतत्रारतप्रेनभगवदानंद

नुभवतारतम्यमितिमर्यादाप्रज्ञतेत्वाऽस्वरूपानुभावकमलंकरणमितितथात्वमितिमूल
स्वरूपाणिपदतात्पर्यमाहुः।रिक्तेत्यादिमंत्रेचद्वाहतिकुलदेहयंबंधयुक्ताश्यर्थः।नकुंकुमे
त्यत्रामुत्रेषुतादृक्योकजत्वाक्यावंजितमर्थमाहुः।गधरत्यादिना।भावज्ञापकत्वप्राप्तेनक
टाक्षोक्त्यारैक्यविवक्षयावृष्टयत्वमुक्तंकटाक्षयुक्तास्तादृतिवातथागंधादिवकोक्तिमा
नपर्यंतंतात्पर्यज्ञोयितंज्ञाप्यतियतस्तत्रवृष्टयंज्ञेयंलोभात्मकंरयंत्रस्वतएवज्ञाप्यतातियोज्ञ
नाएतेनभगवत्स्वरूपादिपंचविधविषयायेभोगास्तंएतएवेतिसूचितंतेनैतास्वभगवत
आप्रक्रिःसूचितोभवतिमिथिस्त्रियतिषंगोपिचेष्टयज्ञेयपदेरम्यएववाविशेषणेनज्ञेयवि
शेषेश्वरश्यत्रयंज्ञेत्यादिाननुविश्वेश्वरादिपदप्राप्तानाधिकरणेनूद्धरूक्षपदप्राप्तानंदहेतुत्वेने

३५

रूंाननुनाम्नेनेतियंज्ञेत्यादिकथनंनघटतेाऽस्वातथातथापिप्रज्ञवास्युक्तिःपरंनघटतेशु
कस्वजानात्पेवेतियुक्तंतदितिकथंमेवमितिचेत्ताषदायादृशीलीलाभवतितत्कालीनो
तादृशीमेवतांशुकोवदतितथाविरंपाहीतिवाल्लकइतितथावतदालोकेतन्नाप्राकट्यंभ
गवतानज्ञातमितितत्कथनमयुक्तमित्याशयेनतपुरुंाोयस्वनाम्नेननोक्तमित्युक्तंात
त्रापुच्यतेापुरुषोत्तमस्वरूपंसदानंदात्मकमितिकेवलस्वरूपवाचित्वेनज्ञप्तपदमेवमुख्यं
नामैवानत्वीश्वरादिपदस्वधर्मपुरस्मरत्वमितितत्राप्राप्तानाधिकरणेप्राप्यनाम्नेनैवोपस्थि
तिःयथान्यशास्त्रानांधर्मपुरस्सरंधर्मिवाचकत्वेपिमत्राश्राष्ट्यनतथात्वंतथात्रापीतिाभार
ग्रेदितिावादकानितिशेषःामहातपःकुर्यादितिापूज्यपूजाव्यतिक्रमजन्यदोषप्रयोज्यकोभेदि ३५

त्यर्थः।ततश्चारभ्येत्यत्रयदापूर्वोक्त्यादित्रत्रायंभावः।रमाक्रीडत्वोक्तौवत्सर्वसमृद्धिमत्त्व
प्राप्तावपिपृथक्त्रिरूपणद्वारेनिर्वाभेत्यनेनैवहेतुकथनेपिवतश्चारभ्येतिपारार्थ्यकेनपूर्वो
वधिकथनाच्चपश्चादिमंमृद्धौविष्णुराधनमेवनैकद्यातहेतुत्वमवगम्यतेतादर्थ्यचतुर्थ्यारा
धनमेवमुख्यफलत्वेनानुषंगित्वमत्रेतिदिशाध्रातरित्यत्रारदानीमित्यादिवयुदेवबुद्धिमनु
सृत्यदेवकमितिज्ञेयंवसुतस्तुप्रजाशब्दोपत्यमात्रवाचीत्यत्रवनादिदानीमप्रजत्वोक्तिः
कन्यामिप्रायेणातत्प्रागतत्वाच्चथात्वंप्रजायस्मपद्यतेतिनुभगवदभिप्रायेणान्यथे
दानीमप्रजत्वंप्रजायामपद्यतेतिविरुद्धंवाक्यंस्यात्।नतेषिन्नत्रयथात्मनश्त्यादिनंदस्या
तिप्रियत्वात्तत्राषार्थंस्वगृहेनंदाकारणमुक्तंयद्यपितथापितथाज्ञतेभगवतिदेवकीपुत्र

त्वेकंभगवेनंदानिष्टंकुर्यात्तदायुक्तंनंदःक्लिष्टोभवेदतोनाकारणंइदमप्येकंदुःखमेतदु
च्यात्तप्यतेतेनत्वथात्मनोनंदस्यस्वगृहेनाकारणमितिसंबंधःशेषहेतुत्वेनोक्तोनिःसाधन
फलात्मायंप्रादुर्भूतोस्मिगोकुलेअतोवयंसुनिश्चिताज्ञाताःसर्वतएवह्यिषष्ठेधामयेवीर्यैव
र्यैनयेभक्तदुःखोक्तिरनुपपन्नेत्याशंक्याहामायेत्यसुराइतिऋतेरसुराणांतद्रूपए
वोपाख्यइतितत्रपठितंपूतनारूपंमायारूपेमितितयाकारणभूतयाज्ञात्वाभगवतैवन्नतंदुः
खमित्यर्थः।अतएवस्त्रीमिनीनांश्रीवसानंअन्यथातादृशेरेवमानिवर्त्यंतत्रअतएवतदभावा
यंसिमुक्तिदानंचाअन्यथान्यत्रप्रविश्यपुनर्दुःखदानंभवेनसर्वात्मनानिवृत्तिर्नस्यात्
तर्हियुतोदुःखमनुपपन्नमित्याशंक्यभगवतिभक्तविघ्ननिवृत्तिनिरोधहेतुत्वेनपुरुषा

र्थरूपंततदुःखमितिनेदंभक्तिमार्गेदूषणमित्याहुः।निरोधेकेरितिएतेननिरोधमा
र्गोमर्यादाभक्तिमार्गोऽखिलश्लेषइतिसूचितंयद्वाऽश्वेरश्वाकरणेनोचितमित्याशं
कैतदुक्तंआत्मप्रयत्नोभोजकरणत्वन्नास्वातंत्र्येणसंबंधमत्रलभमानागोपीद्वारासंबंधम
यातत्राविशतीत्याशयेनाहुःस्वास्मिन्नावेशातिरिक्तरूपमितिरश्मादिश्चेत्यत्रात्मा
ग्रामपिवलनमितितदेवतानामित्यर्थःप्राणैःसमंपानोक्तौवव्यत्वेप्राप्तेपिपुनस्तदु
क्तिराध्यात्मिकादिभेदविवक्षयेत्याशयेनात्रतद्भेदोक्तिःअतएवजीवमर्मोक्तिरपिमूलोक्त
नुसगवत्प्रागतेगोकुलेयवीकर्षवर्णनमेवोचितंनवेतादृशोपद्रवाग्येत्याशंक्यपूतनाव
धोत्तराऽलौकिकेप्युत्कर्षइतिवक्तुमुत्कर्षग्रचलौकिकभेदेनद्विविधत्वाल्लौकिकःग्र

पूर्वाध्यायेनोक्तइत्याहुःग्राधारणस्थितिरितितादृग्भवेनततत्रारभ्येतिवाकोनगोकु
लइतिपदात्तदतिरिक्ततदभावःसूचितइतितत्रैवोत्तरतात्रावलोकग्राधारणस्थितिर्गो
कुलग्यतयेत्यर्थःतेनलौकिकेप्युत्कर्षउक्तोभवतिग्रलौकिकेप्युत्कर्षमाहुःग्रविद्येति
ग्रत्रायंभावःग्राहिस्वरूपाज्ञानदेहेंद्रियप्राणांतःकरणाध्यासलक्षणपंचपर्वात्मिकात
त्रत्रग्रन्यायधिष्ठितेनिरीक्षणेग्रतिष्ठतामित्यत्रकर्त्राज्ञनन्योल्लक्षितस्वस्वरूपविस्मृतिरूपा
ततोनष्टायांतग्यांग्रवैवृत्तौतानुभवेसत्यस्मदृक्षोस्मिद्येतादृशमभवकार्यमित्यतःपरेया
ग्रावधानतयाभगद्दृक्षाकार्यान्याकाप्यन्यत्रतप्रवेशयेत्यवधृतिरभूदितितयोर्जननीत्व
धर्मोघादृशस्मादृशेरुद्यागतइतिनिरोधरूपास्वस्वरूपस्मृतिरुक्ताप्रवर्तिगोपानांचर

स्कवेनस्थापितानोतद्रूपजमोहेनाक्रस्वस्वरूपविस्मृतिरभूतःततश्चजननीवदेते
षामपिभावोतेयनएतेषांस्त्रीरूपेणमोहाद्धितदनिवारणंतत्रचपुत्रमेवदेहुरितिदेहा
ध्यासएवतदनिवारणेहेतुत्वमायातिततश्चौंदर्यमल्लिकादिप्रवेनरूपगंधादिभिर्मीनोह
रणेवेंद्रियाध्यासस्तथावज्रनिपातश्चकायंभगवानधुनाकास्तिकथमस्तीतिविचारए
वोचितस्तमन्नेत्यास्वप्राणरक्षार्थंक्षितौपातस्तदध्यासएहेतुकःव्रजस्त्रीमंतिनीनामंतःकर
णंभगवत्संबंधएवनतस्यैवात्रापिस्मुरणेनतद्वारणमभूदित्यंतःकरणध्यासएवतद्धेतुर्व
तथावेवरूपोभावस्तन्मारणानंतरंभगवत्स्वानिष्टपर्यवसायित्वंदृष्ट्वायथाकथंचिदुरा
लिनंप्रियंप्राप्यपश्चात्तापयुक्ताःसंतोऽतःपरंनैवंस्तेयंकिंतुतत्परयैवेतिविज्ञानमभूदितिमु

३८

ष्टत्वमविद्यापूतनानष्टाऽतःपरंनिषेधःयुगमस्तित्वात्रतएवव्रजौकसांसाधारणांगोपीनांज
ननीत्वाद्धेतुत्वाःअतएवाग्रेसंतत्रसुरित्यत्रकांगोपस्त्रूर्णेजगृहुरित्यत्रकांत्रस्तत्रक्रिय
विताप्रपंचविस्मृतिःआनिषेधरूपेत्यर्थःहीषामात्रेत्यत्रत्रनेनेतिहस्तादिमानंहिवेषामात्र
त्वकथनेनेत्यर्थःकंदरादुपमानेहेतुमाहुःक्रीडेतितत्तत्स्याःशरीरंतस्याउरसिक्रीडंतमिति
वाक्यात्रेथाजातमितिक्रीडयोगस्यानैरूपमीयतइत्यर्थःतद्भानेद्रियंपुष्टमितितथोपमानतु
पूर्वमात्मभूषणकत्रीभिःप्रियतमेगोमूत्रसंबंधःकारितस्तत्राहत्रपीमितिप्रियेपुष्टसंबधज्ञा
नेनातिकार्यएवविस्मृतिर्यथाकथंचिन्मंगलनिष्टत्त्यासंभावस्नेहस्यासंभावव्याहतश्चयदै
भविहुचित्तःकिंपुनर्भक्तभावापन्नइतिज्ञापयितुमर्भकपदंमूलेऽत्रयमेवार्थोननुकथमित्या

37

दिनापिहरचरणौस्मरइतिज्ञेयंनचितरार्पकवत्तत्कालोचितरूपप्रदर्शनाभिप्रायेणतदुक्तमिति
शंकनीयंक्रीडंतमकृतोभयमितिपदेनपूर्वमेवतन्निरासात्।ननुस्नेहवशाद्ब्रह्मज्ञातिरिति।
यत्तंप्रत्युतयाप्रयोगःकेतिविचारणीयंनचदोषाभावेसेषाभेवाभावातनचतदारोपाभावे
नमूलकत्वापत्तेरारुह्यायत्रप्रामाणिकत्वापत्तेःएवंप्रतिभक्तिमार्गीजेभजनमात्रप्रतिषे
धापत्तेश्चमहानेवानर्थश्चतस्नेहस्यभ्रमजनकत्वेनदोषत्वापत्तिश्चनचैवमपिरकुंराकांरा
भ्यंवप्रमाणविरोधात्।नचप्रमाणानामन्यपरत्वंस्नेहस्यैवभक्तिपदार्थत्वेनविवक्षितत्वात्सर्वत्र
नत्वत्रयथाकथंचिन्निरोधएवप्राध्यःरज्ञानत्यागायभक्तिविशेषरूपःप्रेमेहइतिनेकिंचिद
नुपपन्नमितिचेत्एवंप्रतिदेहाद्यध्यासरूपाज्ञानमूलकत्वेनस्वप्नदनादिमुख्यप्रेमवत्त्वंयथा

३९

तथालीलारस्यप्याज्ञानमूलकत्वेतथात्वंस्यात्तथोक्तादप्याधिक्यंभक्तौतत्रतत्रनिरूप्यतइति
नतथावक्रुंशकांचेत्तुभयतःपाशारज्जुरितिचेत्तत्रेदंप्रतिभातिमाहात्म्यज्ञानदशाया
मपिस्नेहजोभावोदृश्यतइतिनाज्ञानमूलकत्वंवक्रुंशकांतदुक्तंदेवकीसुतौवूपंवेदंपौरु
षध्यानधिस्थेमाप्रथमेमांयदृशंवंजषीष्टाइत्युपक्रम्यमुह्यिसेभवद्देतोःकंमादहमाधार
धीरित्यादिएवंप्रतिज्ञानभक्तौर्युगपज्ज्ञेपिस्नेहकार्यमेवयंभवेनस्नेहस्यज्ञानमार्गीय
ज्ञानाङ्गत्वेशृंखलायतेतथाचभिद्यतेहृदयंग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाःक्षीयंतेचाप्यकर्माणि
तस्मिन्दृष्टेपरावरइत्यादिश्रुतिभ्यःशास्त्रीयज्ञानपूर्वकभगवत्साक्षात्कारवतिभ्रमसंभावना
पिकर्त्रंशकांततःस्नेहजभावस्यनभ्रमत्वमितिसर्वथामंतव्यंतथामतिविषयावाद्यश्रवा

38

चाःप्रज्ञतेपिपतिंद्रष्टुमागतांश्रियमग्रंप्रतेतिवाक्यशेषवत्तेनज्ञानवतीमिरेवरज्ञाज्ञते
तिज्ञायतेाएवंप्रतियोगेकस्मिन्नेवपुरुषेपुत्रत्वेनभावत्याःस्त्रियास्तदर्शनेवात्सल्योत्पत्तिस्वयो
षणपुश्चत्वापाप्त्यादिज्ञानप्रयुक्तापतिभावत्वाविनयविशेषपूर्वकरत्नभावौमेहिकपार
लौकिकनिर्वाहकइतिचभावउत्पद्यतेजारभावत्वात्तुतत्प्रत्यंगेषुस्वरत्नपोषकत्वतानेन
प्रौढिपूर्वकविविरत्नभावविशेषोत्पत्तिस्तदनुरूपभावाःपुंश्चल्युत्पद्यंतेनह्युक्तभावविषयाधा
र्माःपुंश्चलंतइतिवक्तुंशक्यमलंभवविरोधात्ततथाचतत्रविद्यमानाअपिधर्मास्तत्रज्ञावैकाग्र्य
त्वेनतत्रज्ञावत्तानामेवविषयास्तथास्नेहभावेप्रत्यवयेधर्मभागवन्निशाःस्मुरंतितेतत्रयंतएव
तादृगेकवेद्याएवतेषेतिनात्रमत्वशंकापियथानत्वंतर्नबहिर्यंप्रतिश्लोकोक्तधर्मवतएवदाम्नाव

छिन्नत्वंतथालोकविलक्षणत्वेनमाहात्म्यज्ञाननजनकत्वेनज्ञानप्रकरणोक्तधर्मविपरीतधर्मालीलारू
पाअपिप्रभौप्रंतीतिनानुपपत्तिःकाचित्अतएवाहत्नपुंसूबजत्वेनप्रायशाविल्फक्रंपुकैरत्यथा
नत्वंतरित्यादिधर्मवत्तत्रनोनहिस्निग्दप्राप्तावाहस्निविरुद्धानोक्तप्राप्तःकिंवाशास्त्रेहियथाधि
कारंब्रह्मस्वरूपंनिरूपयतिज्ञानमार्गीयेप्रोपक्रिरत्नदानात्मोक्षमात्रदानाच्चयात्मकब्रह्मधर्मबो
धनेप्रयोजनाभावान्नैतान्धर्मान्ज्ञानमार्गेनिरूपयतिनहीतावतातदतिरिक्तधर्माभावःसिध्यति
येषुतज्ज्ञापनप्रयोजनमस्तितान्ज्ञापयतिनहीतावतातदतिरिक्तधर्माभावःसिध्यतियेषुतज्ज्ञापन
प्रयोजनमस्तितान्ज्ञापयतीतिव्रजयांतित्यादिषुतज्ज्ञापनंतेवब्रह्मधर्माःस्नेहेजातेस्वतएवानुभूय
तइतिफलरूपत्वेनसाधनमार्गेतदकथनंयुक्तंवज्ञानकर्मादीनांविहितत्वेनसाधनमार्गीयत्वात्

ननुमार्गीयाज्ञारविषयत्वेनतथात्वंशुक्लत्वेपिभक्तिमार्गीयेषपिकेषांचिन्मुमूक्षूणामुक्तधर्मासू
त्रिःस्नेहवतांनुतस्फूर्त्तिस्तत्रापितारतम्यमितिशंकायथैकस्मिन्नेवपुरुषरत्यादिनानिरस्तायथा
प्रत्यासन्नियाम्यपिनचदुष्टांशादिग्रहेयोग्यत्वात्तथात्वापीतिज्ञेयंकिंवारयोवैसरित्यादिश्रुत्या
लीलायाःस्वरूपात्मकत्वान्नानुपपत्तिःकाचित्तायथैतत्तथाविडम्बनेप्रपंचितमयाप्तिःय
द्वातेनब्रह्मविशेषयंपूतंब्रह्मपुनीमहइत्यादिश्रुतौब्रह्मणःपावनंश्रूयतेतच्चब्रह्मात्मकातिं
शयविशेषप्राकट्यमेवाप्रज्ञतेवरयोवैसइत्यादिश्रुत्याभगवतोरसात्मकत्वान्नयावभावात्म
कत्वाद्ब्रह्मज्ञत्वात्स्वामिनीभावविशेषरूपातिशयप्राकट्यमभूदितितत्रैवोपयोगोरज्ञातेः।
औदर्यविशेषाप्तिवाक्रौमंडनज्ञतेरिवातएवाधुनापिस्वस्तुतिपाद्यादिज्ञापयति·भक्तेहरिःपूतना

तेःस्वस्मिन्नानीतानांबालकानामग्रेविनियोग्योग्यतायाध्यर्थंराज्ञयाप्यर्शजदोषोऽवश्यंनि
वारणीयइतिस्वामिनीज्ञतरज्ञायास्तन्निवारणमप्येकंप्रयोजनंभगवदभिमतमितिज्ञेयंएक
स्याभगवत्स्त्रीलायाःअनेककार्यसाधकत्वात्।अंगानिकारणानिआत्माकर्त्तातदाहृःकरणक
र्तृभेदेनेतिअवादज्ञइत्यत्राचंद्रिरयमित्यादिअवंअवनीयमानइत्यर्थः।परिदृश्य
मानंएवंबाधिदैविकंजगदेनोच्यतेयत्स्वाधिष्ठानभूतमाध्यात्मिकंस्वस्मिन्विद्यमानमेवव्यादिति
प्रार्थनेतिभावः।यएवदिश्यत्रादृश्यजनकंमोहजननकमित्यर्थः।यत्रमाधायप्रकरणार्थीकौमंग्र
हइतिअग्रेस्वोपयोगात्तावत्रमानामतादृशानांचस्वीयतेतस्यापनंहिलोकेमंग्रहइत्युच्य
तेतथाचाधुनिकनिरोधएवातथावमंग्रहनिमित्तमार्यंतइतिमंबंधः।सर्वेषांदुःखोक्तेस्तात्पर्य

माकृः।यसङ्कृतिःग्रर्वगमितिःवरित्रमितिशेषः।पुःखमितिवाएवंग्रतितन्निवारकेग्रर्वेषामाग्र
स्कःवरित्रगानेनग्रश्रियंद्विरित्यर्थः।ग्रादग्रपदोवरित्रग्रग्रर्वगवेदेतुःमाकृस्वाग्रस्कोतिःग्रर्वेषांतद
गानग्रंग्रवेनतथेत्यर्थः।तस्मिन्नेवदिवग्रेरोहिणीनक्षत्रमितिवाकामनतिप्रयाजनमपिस्वरूपकी
र्तनेनेरमितिहेयंनतुव्याख्यानमितिानंदव्रजस्थानांभगवदीयत्वान्नत्यूजनेवस्याकुदिताश्रवणं
नग्र्यातर्किंचन्यत्रनेस्थानांतत्रापिकेवलंप्रिस्तुकाणंतेनतथेत्याशयेनतेवेसंतरत्याक्रक्रांग्रद्यप्य
त्रग्रंशयोनकंगेक्रस्तथापिबालोक्रेग्रश्रद्धानावोक्रयातन्निश्चयाभावएवायातिनतुविपरीतनिश्चयो
पीतिग्रंशयप्राप्तिरित्याशयेनाकृः।ग्रंदेहस्वनेनेत्यादियेस्वयेग्रत्राविप्रवाचएवग्रग्रत्रमुक्रंनस्तेरपी
तियत्रत्रास्यर्थमाकृः।नतंतुग्रर्वेषामितिग्रर्वेषांभगवतोविप्राणंवनिर्दोषाणंस्तनमपिग्रग्रमेवप

रंतुतद्वचनाविरोधोवनत्रस्वछंदस्वरितमापीत्यर्थः।स्वकर्त्रवज्ञातापत्रेनग्रहविषयत्वाभावए
वस्तौमत्यत्राभावोज्ञेयः।एकदेग्रत्रावाग्रिकमित्यादिपूतनावधेरस्राकरणेवाङ्गियुक्रेतितन्नि
रोधउक्रः।शकटंगोभगवदर्थः।कायिकोव्यापारउक्रइतितथाहएणवत्रेप्रयंगोभगवन्निमित्रकंपुः
स्वंवस्तेमानग्रमितिमानग्रोनिरोधस्तथाप्रकरणेनिरोधएवविशेष्यइतिलिंगमविवक्षितप
त्रेतिज्ञेयंपुक्रग्रग्रयंबंधनिरोधकरणंवाविशेषंरस्राविधानग्रांत्यादिर्भगवत्सीलाव्रउपपत्रि
माकृः।त्रग्रथेतिएतग्रनिमित्रत्वात्स्वाज्ञोपेपंचमीज्ञेयातथावतत्प्राप्यतद्विषयत्वंप्राप्तेतियावतस्ना
नरेतुषुस्वरूपतद्धर्मेषुग्रस्वपिस्वलीलार्थंतेषामन्यथाज्ञानंस्वस्मिंतप्राप्ततत्त्वेनज्ञानमुत्पाद्य
स्वयमेवग्रर्वंकरोतीत्यर्थः।तेनरस्राविधानादिनापूर्वंग्राहैलक्षणभानंयथालोकेतथास्वस्मिंत्र

पिप्रकटयतीतिज्ञेयंतथाज्ञानभावेनूक्तप्रकारकोनिरोधेनस्याद्इतिभावः।अन्यथाज्ञानेयतिका
यवाङ्मनोनिरोधकथनाच्छास्त्रेश्रुतत्वंचरित्रेस्मिन्नापितंभवतिकिंचएकस्मिन्बालेसर्वेषांमह
जस्नेहोलोकेनयंभवतीतितथात्वंयदक्षततनयंवक्षतमेवेतिज्ञायतेयद्वामानसिकनिरोध
स्यावश्यकतामुक्तः।अन्यथेति।अत्रगुरुत्वात्मकसर्वधर्मज्ञापनायपूर्विकालीलोच्यतइत्ये
कथनाभावेजीवसमोहज्ञानतोहेतोर्नेदृयशोदादिःसर्वंकरोतीतिज्ञानंसर्वेषांभविष्यतीति
तदभावायैतदुच्यतइत्यर्थः।अनिमित्तश्चेति।अहंकारोहेकालोनतिंप्रतिनविद्यतेकोलो प्रित्र
निमित्तयस्यतादृगरोहइतिवनतकथनमित्यर्थः।महापुरुषमादधविश्वत्रआगतस्त्वित्या
दिउक्तविधयस्त्रीमाहत्म्येनपराधीनभावाज्जोवरणरात्रिलीलादिकंसर्वंप्रतिबद्धंतयास्याहुक्त

ज्ञानेसर्वदिकेबालोलीलारसानुभवानभविष्यतीत्याशंक्यगोकुलेसमागमनेसर्वसुख
दानार्थमितियथैवतद्भविष्यतितथैवसंपादयिष्यतीतिनकाप्यनुपपत्तिरित्युक्तप्रतेनाकिंवा
लालनेत्यादिआनुषंगिकफलस्यासर्वदिकत्वादिपिज्ञानमिदंनस्यादितिभावः।मुख्यंफ
लंतदेवस्वयंनिरोधोवातज्ञतः।गोकुलंसर्वसंवृणवन्नित्यादिप्रकरणार्थनिरूपणेविद्या
पर्वपंचकंकथनेतत्त्वानुपपत्तेश्चयशोदादिस्नेहेतथात्वस्यायोगादतआहुः।लौकिकादिति।
प्राज्ञतबालकेतादृक्समयेलोकानांयथाशंकातथात्रापिस्यादितियुक्तंत्वयंशोलौकिकःस
तत्सर्वरूपउच्यतेनतुस्नेहदुःखादिरपिअलौकिकज्ञातएतदेवाहुः।लौकिकादिति।लौकिकस्य
ज्ञातीयत्वादुक्तभावस्यापर्वत्वमुच्यतइत्यर्थः।आवीरेत्यस्याभावोक्तौअद्यापितस्याइत्यादिअ

त्रायमाशयः।माबुद्धिपुत्रत्वेनैवात्रस्नेहः।यवलौकिकमरूपएववाच्यः।परंब्रह्मकटः स्वरूपतोलौकि
किकविज्ञातीयधर्मदर्शनंप्रथमतएवस्नेहप्रयुक्तातिभयजनकंयेनप्राणस्थितिर्नभवति।अतःक्रमे
णकिंचिकिंचित्प्रथाविधधर्मदर्शनेत्रैग्रहजभगवद्धर्मज्ञानाद्वैर्यंणसर्वथाभंजयप्रविष्यतीत्यधुना
तथाज्ञानाभावाद्वैर्याभावाएवाधिकारिभावरूपउच्यतेतेनज्ञणमात्रंप्रदर्शतिरोहितंज्ञात्वाविस्मय
रसप्रयुत्पादितवानितिसर्वसुस्थमितिं।अथमेधायेप्रकरणार्थंकौ।यंस्नेतान्येवनाप्तानीतिभगवशो
धनस्यमर्यादामागीयत्राकुरूपदेशलक्षणसंस्कारवंशेवसानितयेत्यर्थः।इदमवधियशोदाद्यधीतमे
वगर्गनादिकमुक्तप्रस्मिन्भवेशोधकाध्यायेस्वांतंत्रेणरिगणादिलीलोक्तामवश्रुद्धिपर्यं
स्नायंबंधिलीलाविशिष्टंरूपंनभावतीयंपाक्षिकोपिदोषःपरिहरणीयइतिन्यायातकिंतुकेवल ४४

भगवन्नतलीलाविशिष्टमेवरूपंतच्छुध्यनंतरंबालालीलाभावनीयेतितात्पर्यंज्ञाप्यतेएतदेवाकूः।
स्वेछालीलात्यादिनास्वेछयातत्रत्येछयाज्ञतायालीलातद्विशिष्टंरूपंशोधकमितिसंबधः।पूर्व
स्मादेतस्यवैलक्षण्येहेतुमाकूः।आनंदेतिं।आनंदस्वरूपत्वादित्यर्थः।गूढाप्यसंधिमुद्घाटयंतिं।अन्ये
छयतिं।भक्तानांभगवंशंबंधेनैवानंदोभगवांस्तुनंदरूपएवेत्यस्मिन्नध्यायेनदुःखकथनमन्या
धीनेचरित्रेकचिदुःखमप्युक्तमितितस्माद्धैर्यज्ञणप्रियार्थः।रहस्यिनामकरणंदुःसगवर्जनमं
गवेनयूवंतमितितदाकूः।दुरंगवर्जनमितिं।अयंवैरोहिणीपुत्रइत्यत्रावस्तुतइत्यादिं।अप्राक
टादशायांमव्यवहार्यंब्रह्मणिसत्यन्यपदार्थवद्योकेकेवलंस्वरूपतएवभगवन्नामप्राकट्याभा
वाद्भगवतःप्राकट्यात्मकगुणयोगादेवलोकेनामानिप्रकटानिभवंतीत्यर्थः।यथायुंतार्थकथने

43

नामनिरूपवन्नामरूपस्यापिभगवतोरूपाणीत्यारभ्यारवंडान्येवेत्यंतेनाग्रिमग्रंथेनवि
रोधःस्यात्तथशोदायाःपुत्रमइतिस्त्रत्रायांभावःगर्गःपूर्वमृत्रांतानिशोत्रागच्छाधुनाभवद्भावव
नभगवतियशोदापुत्रत्वलक्षणंधर्मंवदृष्ट्वाग्रंदिदातस्तत्रनिश्चयंज्ञातंस्यात्तत्रयंवायुरत्पुक्त
वानत्रतएवविपरीतंनिश्चयोनोक्तइतिभगवन्नामकरणप्रस्तावेयमप्यागवद्भावान्निश्चयो
दितितेवातमज्ञस्येयुतमेत्युक्तवानतान्यहंवेदत्यग्रविवृतौग्रारूपेणग्राधकमित्यादिनन्नु
केतादिनामभेदेनग्रारोपणस्यापिफलग्राधकत्वंयूयतइत्याशंक्यतत्रात्यंतमुच्यतेयंकेतितेपुरुषे
यदानेदज्ञादिधर्मबाधेनभगवन्नाम्नस्त्रावावकत्वात्लौकिकएवशब्दस्तत्समानाकारस्तद्भावकः
यइतिमंतव्यतथात्वमारूपेणापिप्रोवकमितिमाहात्म्यज्ञापनपरेणप्रवर्त्तमानस्यप्रवर्त्तमाना

स्यप्रवर्त्तमाणपुपास्यानानीत्यर्थःज्योतिःशास्त्रमिवज्ञानेलोकप्रसिद्धिमनुगृह्यहेतुत्वेनो
क्तंभगवद्धर्माणांतछास्त्रागम्यत्वात्नलभ्यतेयद्भ्रमतामुपर्यधइतिवाक्यतोभाविरूपनामज्ञानज्ञा
नेहेतुत्वेनधातुरुक्तंनारायणनमोगुणैरित्यत्रउपमेयेतत्समानधर्मायेतउच्यंतेएतस्मृ
तिविलक्षणाहिलोलासृष्टिरियंत्रग्राम्रत्यादितास्वजावगुणदशरग्रंबंधिनोग्रावंतोभग
वद्विग्रयकास्तद्भतइतितद्भावपोषार्थंभगवतपितथैवस्वनिष्ठगुणःप्रकटीक्रियंतइतिभग
वद्गुणस्यापकत्वंतेषांनेच्छंतव्यमेतादृशाएवकेवलजीवाःयंतियेषामेतादृक्कामर्थंग्र
हजमस्तीतियतस्तद्रूपःस्वयमेवप्रकटोजातइतिज्ञापनायाहःतावद्गुणप्रविघ्रइत्यादिएतेन
प्राज्ञतानांनैतद्ग्रयप्रविरितिज्ञापितंभवतिद्वितीयेत्यादिग्रत्रैतादृशीव्रजसुंदरीपरीग्रहएवार

याधिक्येपुमभावेनाप्रियोक्तधर्मोःस्पृष्टःतृतायेगोपिकाधीनत्वादितिप्रश्नेअहंभक्तपराधीनः
एवंमदर्थोज्झितेत्यादिवाक्येभ्यःएतदेवोक्तंत्रिविधाअपीत्यादिनाश्रियाकौर्त्यैत्यत्रापिएवंजष्ठोपि
करोतीतिव्रजसुंदरीणामितिज्ञेयंअग्रेस्पष्टीकालेनव्रजतेत्यत्रआधाय्योक्तौतस्मिन्नेवाधिदैवि
कंगृह्णातीतिनद्वेषयतिगतेर्गमनमुक्तंभवतीत्यनुपपन्नमितिचेत्अत्रेदंप्रतिभाति।उत्तरदेशगं
बंधफलिकाहिगतिःतत्रक्रांतविशिष्टलीलानिष्पत्तेनविद्यमानैवक्रमेणछाद्यक्रमे
णविःक्रियतइतिनिरिंगणादिलीलायस्मिन्कालेयत्कालोध्रुवाप्रकटितइष्टायमेवपूर्वलीला
कालस्योत्तरदेशस्थानीयइत्युक्तत्वायेनतसंबंधिज्ञातेतदाध्येयरिंगणलीलामपिप्रतिपत्ति
नितिरुयांतथाचलीलानिष्पत्तेनव्रजतेत्युक्तमितिप्रारेःउपविष्टमित्यादिउक्त ४६

विविधरूपत्वेनुवादोयंअत्याश्रितमित्यादिकथंचित्केनाप्यंशेनात्माश्रितंरूपमित्यर्थः।स्वतःस्वा
तंत्र्येणक्रियमाणलीलाविशिष्टरूपमित्यर्थः।सर्वेषामयंशेनस्वतःक्रियमाणलीलाविशिष्टरूपमित्य
र्थः।निगुणेतिनात्रापिश्रुत्रेज्ञापितयतितदनेतरंतामिःपरिदृश्यमानंनिर्गुणंवस्तुवेद्यंरूपमित्यर्थः।
अस्यिलैतत्प्रकरणतात्पर्यमाहुः।प्राश्निकादितिप्राश्निकादिभेदोपलक्षिताःतेतेयेपुरुषास्तत्तद्हृद
यगामिनिरूपेमतिर्यस्यहृदयस्थितिस्तथाज्ञातेतिप्रेरूपेस्थिराभवति।स्वरूपमात्रनिष्ठाभवतीत्यर्थः।
गोकुलेरामकेशवोविद्यत्रारिंगलीलायांकेशलतशोभातिशयोभवतीतित्राधिक्यंप्रत्यनैरुक्तंवस्तुत
स्त्वित्यारभ्यापेक्षाभावादित्यंतंभगवद्भावकत्वयोर्थस्तमनूद्यतत्रारुचौहेतुमाहुःप्रत्ययेतिप्रत्ययीय
वप्रत्ययाभावेतस्यौदर्याभावादितिभावः।उभयोस्तरतमभावेद्विगतिप्राप्तेहेतुमाहुःभगवदिति ५५

त्वेनेति।बलदेवेणाविशेषेणैवगतिर्निरूप्यते।ग्रावैकैवेतितथेत्यर्थः।वयमोधिकत्वेनबलदेवरि
णंपूर्वंकृतोनोक्तमित्याशंक्याऽत्रभगवऽतिरेववाच्याऽसंबंधस्याऽत्रनामकरणमारभ्येतिभगवद्गि
णल्लीलाग्रंथएवतपुस्फिरपीत्याशयेनाऽहः।जानुभ्यामितिसर्वमूलरूपत्वेनैतयोःश्रुतत्वाधिदैविक
रूपत्वेमुच्यतेऽजानुनाश्रुतत्वमितिवाक्यात्तथात्वंरिंगणल्लीलायोर्जानुनोरपिश्वर्षणग्रंथवतीतित
मंशमादायेदमुक्तंघर्षणेपीडायंथवोऽत्रग्राह्यंचयुक्तत्वाच्लोकग्रंथेनसर्वंकरणत्वंनितंकिण
धारणेनोपिग्रातदपाग्यदैत्यगामिनीतिग्रंतव्यमितिग्रावः।तच्चजानुनोरेवग्रहणंवोवाच्यइतिवाच्यो
ऽग्रग्रालीलायाःप्रथमगतिरूपत्वेनतग्राश्रयदधर्मत्वेनतयोरेवप्राधान्यग्रोचित्याद्वितिग्रावः।उक्ति
तगृहाइत्यत्रोक्तिताग्रानुषंगिकमप्यर्थसुक्तवंतः।एवंकर्मग्रइत्यादिनाग्रहंत्योज्ञानपराइत्यादि।

उक्तत्रिविधस्तुतग्रुग्रोधेत्याद्याकौतुकंमत्वाग्रपुच्छालंबनेनगतिंद्रष्टुमेवोद्यताइतिज्ञानपराःप्रिय
दर्शनकटाक्षग्रशादिरग्राविष्टानामद्यत्रगगाभावःग्राश्रुःतृतीयास्वकाकीप्रियःप्राप्तइतिग्रं
तोषाद्गंत्योजाताःविनियोगस्त्वितिउक्तत्रैविध्यकथनेनेत्यर्थः।ग्रंगंनयंतात्पंगेवानयंती
तितथेतितर्कुग्रेतिवागृह्याणिकर्तुमिद्यत्रापवमल्लीलाग्रामितिजन्मप्रकरणयुक्तंफलप्रक
रणंपंचममितितत्रोक्तग्रापंचमितिज्ञेयंततस्त्वितित्रिमिरितिततस्त्वद्यस्मादग्रिमैस्त्रिभिरित्य
र्थः।तद्भावंवतांनिरोधहेतुत्वेनल्लीलायाग्रपितेगुणाउपवर्यंतेव्रजस्त्रीणंमुदंजनयन्निद्यत्राऽग्र
द्येतितन्निर्देशेनग्रादिद्यनेनग्रंबध्यते।ग्रद्येद्यग्रैवविवरणंशिष्टेनतथात्वानुषंगिकंफ
लंव्रजस्त्रीणंमुक्करणंनत्वनेकप्रयोजनत्वेनल्लीलाकरणमितिवस्यात्तदाव्रजस्त्रीणंमुदंजनय

त्रितिश्रुकोनवदेदित्यर्थः।अनावश्यकत्वादितिभावः।निरोधव्याघ्रोद्देश्यत्वेनापितथाप्रंतव्यमितिरु
दयंतर्हितधर्मप्राधान्यन्नामुमुदिरइतिवदेत्रउप्रमुप्राधानोनेतिचेत्रत्राहनिरोधजनकत्वंस्वप्रेति
प्रकर्षानपोक्षत्रित्यत्रापीत्यादियद्यपिश्रौतंज्ञानंनग्रहजमेतामांभगवतालोकार्थंनज्ञाप्यतेचत
थापिभगवद्धर्मनिरूपणेचित्तेतदावेशाद्भगवतिग्राप्तिधर्मोस्तीतिवस्तुस्वभावात्रग्रापित्यूक्तिःत
त्रापिभोजनप्रकरणादग्रवधर्मग्रात्रग्रपुरःस्थितेप्रियेःप्रियमित्यत्रुक्ताग्रइतिनवदेमुरितिभावः।
हस्तग्राह्यइत्यत्रापंचविधमित्यादिप्रकारशब्दोत्रग्राधनवाचीतथाचपीगादिग्राधनयुक्तंतद
युक्तंचेतिष्ठेविधीयस्मिनकालेतदृहेकोपिनभवतितत्कालविषयकंज्ञानंवस्तुविषयकंचतथा
तदीयांशातात्रितिपूर्वोक्तज्ञानग्रांशाःपीगदयोविषयज्ञातृज्ञानग्रस्वतोनिरंशत्वेनतग्रैवतथा

४८

ज्ञातत्वेथावस्वगृहेग्रदातज्ज्ञानमितितत्संबंधिभगज्ञानमपिग्रदेत्युपकारएवेत्यर्थः।तथुपालत्रुमैछ
दित्यग्रविहतौयावन्नात्यंतामक्तौतौनेत्यत्यंतपदविशेषणंग्रत्यंतामक्तौत्रुबाह्यानुसंधानमेवन
ग्रादितिभावः।मोप्युक्तइतिभगवद्विषयकःपुत्रत्वेनाध्यासोपिनिवर्तिष्यतइतियंबधः।अतएवप्रण
तास्वप्रतिप्रकारगणनायामेषप्रेमुतइत्युक्तवतानिवर्तनहेत्वग्राक्तः।स्वग्रमानेतिपुत्रत्वेनस्नेहाद्धि
मृद्भक्षणेशिक्षार्थंलोकन्यायेनविरुद्धाचरणग्रप्रियंभवतीतित्रिकीर्षोर्यांस्नेहग्रमानविषयको
विरोधोभवतीतिस्वधर्मप्रदर्शनेनग्रोपिनिवर्त्तिष्यतइत्यर्थः।एकदाक्रीडमानाइत्यत्रायेस्त्रीणांमुखा
र्थइतिपूर्वंविवयस्यैर्ब्रजबालकैर्व्रजस्त्रीणांमृदंजनयंश्चिक्रीडइत्युक्तंतथावत्तद्दृग्यपूर्वपरामर्शि
त्वेनतएवोच्चंतइत्याशयेनाकर्यइत्यादिनिरोधग्रोक्तिःमृदोनिष्टहेतुत्वेनज्ञानेनहितदभावायन्नित्वे

दनंतच्चस्नेहंविनानसंभवतीतिचेत्तथंतदकरणमुक्तमितिचेत्उच्यतेक्रीडमानाइत्यात्मनेपदप्रयो
गेणनभगवदर्थेनापिभगवत्संगेक्रीडेयंकिंतुस्वार्थमेवपस्परमेवेतिचज्ञाप्यतेअर्थभावेननिरोधेउ
तथाकरणंनसंभवतीतितथोक्तमाचार्यैःब्रह्मस्त्रीमुक्तननस्यैवोद्देश्यत्वेनतदुपयोगिलीलोपयो
गित्वेनबालकसद्भावेतिरुद्दिश्यवास्त्रीसंगादित्युक्तंअतएवमुख्योनिरोधेनसंपन्नआनुषंगि
कस्तुज्ञातरतिभावःतत्कार्योनिरोधकरणकार्यमित्यर्थःयथैवतासांभगवत्संगतासंभवतितथैवसंपा
दयतीतिस्त्रीरतिकरंहरेरूपमेअतएवस्मरीत्यातांबूलाद्यंगीकारएवाप्यरोचतेनत्वेलौकिकाअपि
मृदश्रुतिस्नेहवशादेवदोषदृष्टिरत्रअतएवरासाद्याश्चत्रातद्गुणसंविज्ञानोबहुकृद्धिस्नेनबालक
विज्ञातायोभावःसूच्यतेरासेगोपबालकाद्भावात्रथागोपानांत्वग्रेनिरोधेवक्ष्यत्यधुनातथानि

रोधश्रुतितथोक्तंपुत्रशब्देविवरणेलोकसंबंधीतिज्ञेयंतथाचयत्रलौकिकएवप्रएतादृशस्तत्रभगवाने
गीज्ञततथाचःस्वापराधकरणंस्त्रियास्तूष्णींस्थितीतियुक्तमेवेतिभावःअतएववचनमेवतनुक्ति
योकाविहिरुद्धाभयसंभ्रांतप्रेक्षणाज्ञामित्यत्राप्राज्ञताबालाहिताऽनभिज्ञामातुंमुखंद्रष्टु
नपार्थंतिप्रत्युरपितानुकारोतीत्यप्यलौकिकेवेनतत्तात्पर्यमुक्ततेप्रदर्शयिष्यमाणमि
त्यादिमुखारविंदेप्रदर्शयिष्यमाणंरूपंब्रह्मधर्मब्राह्मज्ञानात्मकमेवात्रसाधनत्वादपितथोक्त
तेःएतच्चभविष्यमाणमधिकरणंमताअग्रेज्ञानज्ञानमतत्रचभगवृत्तिदोषारोपोविरोधी
गुणःभगवत्प्रेक्षणंज्ञानरूपमितितच्चेन्मातर्यागच्छतितदातेनज्ञानमाविर्भवतिअतश्चोक्तगुण
शंकयैतत्तातएवभ्रमणंकरोतिनत्वंमुखंनिरंतरंयशोदाविशयकंभवतीतितथाअतएवा

श्रेज्ञानंजननीयमितिमातरमाह्वेतोपरंत्रप्रकर्षेणेतिज्ञापनायप्रशब्दोमूलेविरोधीवगुणइत्या
दिनेज्ञप्रेरणायांहेत्वंतेनप्रभुतात्पर्यमुक्तंवस्तुतस्तुतत्कोलीनमौग्ध्येनैवमोहितानाद्यक्तेर्
मशक्तत्वतथापिस्नेहभरवशतोस्मिन्नर्थेविज्ञप्तिःकार्यैवेतितांज्ञतवतीतत्रप्रबोधनेनज्ञपा
नुवमुक्तंतथाहिनदातान्नदांतान्नयंत्येतेंद्रियाःपुरुषाइतियावत्तेषांप्रणात्मानिरुपधिहित
कर्त्रेत्यर्थःमृड्डणमस्मद्धितेनभवतिमनःस्वेदहेत्वादितिभावःअतएवहेत्वरेवपृष्टःप्रग
वांस्तुमात्रांप्रेमाविलमृदनकार्षीभावादेवहेत्वादिविचारोनयुक्तइत्याशयेनोत्तरित
वान्नन्वाद्याःलोकेबालस्वभावमेवप्रथिढहेत्वजानंतीकस्मादितिनवदेत्तदानोज्ञानदिसया
नाहगीज्ञणेनवैतावन्मात्रेज्ञानमभूत्प्रेमपूरणंभविष्यत्येवेतिरुद्यांभगवत्प्रेरणायागंतव्यमेवेत्य

५०

नेनपिष्टवरणौज्ञोपितांग्रवेमिष्णादिशंग्रिनरुद्यात्रानैवेद्यमितिउपायनामार्गीयैःपूजायांदत्ते
नैवेद्यंतथेत्यर्थःमुखान्नग्रंबंधेनेतिग्राह्यंभगवद्भक्षितत्वेनोच्छिष्टंतमुखान्नपदेनोच्यतेमुक्तशिष्ट
न्नमुखारविंदमध्यस्थंवर्वितंतांबूलमिवमुख्यमुच्छिष्टंभवति-नततोन्यत्फलरूपंशोधकंवास्ती
तिसंबंधेनतथाज्ञापेत्यर्थैःवत्यत्रंग्राधारणभगवत्संबंधोवात्रमुच्छिष्टपदार्थइतिनवक्तुंशक्यंभग
वदंतःस्त्रियांपूर्णेपुरुषत्वेनतथाविधेनतेनाज्ञतार्थत्वोक्तेरनुचित्रवातायत्रेतेबालकाइत्या
दग्रमिष्णादिशंग्रिनरुद्यंतंवाक्यंतन्मर्यादामार्गपरंज्ञेयंयावशेकुर्वंतिमांभजंतिवाक्याद्यथैव
नत्वोषत्तथैवभगवतःकर्त्रेत्वंभवतीतिस्वमर्यादामतिक्रम्यभजंतंज्ञानियम्यत्वांगीकारान्तुष्टि
मार्गीयभक्तिमार्गीयज्ञणादिकंसर्वमुपपद्यतेवस्तुतस्त्रियमेवपुरुषोत्रमर्यादायभक्तव

ग्यञ्चेत्यतएवाश्रुताप्यिभागवतोभक्तानाज्ञापयतिभोग्यविषयेज्ञानमिश्रभक्तेर्मर्यादाभक्तिम
र्गीयभक्तेनवतारदशायांचाज्ञानाद्योधर्मोभक्तिभागवताप्रकटीक्रियतइतितद्विषयाणि
तथाविधवाक्यानीतिज्ञेयंयद्यपियथाग्रवैब्राह्मणोजयितव्याइत्यत्रग्रवैपदम्यतिमंत्रितत
त्परत्वंतथात्रापिरामादिपरत्वमितिनाशुनोदयोधर्मप्रवृत्तिःकाचित्रथाप्यावाभ्यांस्वबालका
त्यतइतिवाऽशुक्लाग्रवैपदंभागवतोक्तमितितत्तात्पर्यमुक्तमेतेबालकाइत्यादिनातत्तात्पर्यं
चोक्तमेवज्ञानप्रकरणेऽस्मिंतथाकरिष्यतइतितभक्तिमार्गीयविरोधःशंकनीयः।यद्येवमिश्रया
भागेऽपेक्षितमितिशुश्रुवांसमादानमिश्रार्थः।विशेषेणग्रंथतादृश्यपिश्रुतिः।भक्तिमार्गीयवमत्र
विशेषःतस्यापियावतीमर्यादास्तियावद्रूपंवातत्रज्ञानमाडोर्थः।अतएवग्रवीत्मभावाधिज्ञानेऽ

तोऽन्यथातदितिरिक्तबुद्धीनांभगवद्विषयिणीनामपिक्रमतित्वंनोचेताअयाहतैश्वर्यइत्यग्रेभोगे
कथंग्रवंग्रंवादइतियःपृथिव्यांतिष्ठन्नित्यादिग्रवंश्रुतिग्रंवाइत्यर्थः।ग्रातत्रेत्यत्राप्रतिज्ञातिरूपमि
तियथाक्षुरःक्षुरधानइत्याद्युपतिषद्भिस्तथाग्रूनोस्तनौग्रूनोर्विदारितदास्यंतस्मिंश्चवीर्येतिग्रंबंधो
ईयइत्याशयेनाऽऽहःतस्मिन्नंतर्बहिःग्रर्वत्रैवेतिअन्यथातत्रविशेषणत्वेनस्त्रीलिंगत्वापत्तेःकिंत्व
ग्रत्यत्रग्रंधत्वादितिःतत्ग्रयाएतग्यपुरुषग्यइदएवस्थानेभवतइदंचपरलोकस्थानंवग्रंधं
इतीयंस्वस्थानंचग्रंधंइतीयंस्वस्थानमितिश्रुतौस्वग्नग्यग्रंधत्वमुक्तंएतच्चेहलोकप्रधपा
येवेतितद्वैलक्षण्यंकास्मैनेत्यादिग्रुप्रसृष्टेरग्रत्रेवाग्रवरणैर्हेतुरुक्तोमायामात्रंतुकार्त्स्न्ये
नानभिव्यक्तस्वरूपत्वादितिएतदर्थंतुस्वग्नसृष्टिर्मायामात्रोतत्रहेतुरग्रेयग्यायादृशंस्वरूपं

देशकालवस्तुप्राप्तेश्चेतद्यापि व्यक्तिः कार्त्स्न्येनापि व्यक्तिस्तदभावादिति उभयोश्चादर्शनमिति
दृष्टप्रायिनो मार्षिकैः पदार्थैः यद्दादर्शनविषयप्रश्नार्थैः श्वेतो मनः कर्मैश्चत्रा कायिकमत्रेति।
उत्तरकाण्डेऽत्रप्रकारेणेमित्यर्थः। परस्परव्याघातादिएकदैवैकस्यैव वस्तुनोऽतर्बहिश्चस्थितिक
यनेतद्यापि श्चिष्टार्थैः विचारेणेति। प्रायिकानोत्रमप्रतीतानां वस्तुनां विचारायद्दत्रमत्रचतद्वै
परीत्यमित्यर्थः। प्रायातिरिक्तस्वरूपमितिविवरणेपुस्त्रिंगनिर्देशो बुद्धिप्रकारेणदृष्टत्वेनगण
नाद्दुष्टत्वेवप्रायेणज्ञतः। यद्योनष्टस्मृतिरित्यत्रानुभवस्मरणयोरितिनयंस्कारतिय
प्रश्नार्थैः। त्रैन्यथानुभवव्यवहितोत्तरक्षणेयत्रस्मृतिः प्रानश्यात्-नचैवंविधाप्रानास्तीतिवाच्यं
न बाधकाभावात्तंचोपनीतभानमेवतत्रेतिवाच्या। स्मृतित्वोद्देप्रसंगात्तंस्कारोपनीतत्वस्य स
र्वत्रवक्तुंशक्यात्तत्रज्ञानातिरिक्तस्योपनीयकत्वाभावान्नतथेतिवाच्यं। अप्रयोजकत्वात्क्व

५२

प्रमानाभावेपिज्ञानजनकत्वस्योपनायकत्वेनयंस्कारेपितस्यात्तत्रचयंस्कारजन्यत्वस्य क्व
श्चद्वारातिरिक्तानेतरित्वंवाच्यं। ज्ञानत्वेविवक्षितेऽतएवस्मरामीत्यनुव्यवसायस्यदुत्तरक्षणेत
रत्वविशेषमवलंब्यभवति। यथाऽनुभवत्वंप्रामाण्यप्रमितित्वंतत्तत्प्रमितीनांमीत्येवप्रत्ययो
नत्वनुभवाप्रीतितथेतिभावः। यद्वालौकिकवस्तुतत्वनिरूपणेनास्माकंप्रवृत्तिरितिलोकेस्मृ
तिः यंस्कारजन्यैवप्रानवाप्रज्ञतेत्वलौकिकप्रदर्शनप्रस्तावेवेनतस्यांबध्यतेतनप्रप्तलौकि
कमेवेतितांपनायतथोक्तिः। एतदेवात्रपदेनोच्यते। स्मृतिनाशोक्तेस्तदुत्पत्तिरवश्यंवा
च्यापीबात्पक्षिक्षणेत्तरक्षणएवनष्टेतिज्ञापनायग्रद्यः पदंमूलेऽन्यथानाशस्यानुक्तिर्यि
श्चेवनतत्रवदेतएवंप्रतिद्वितीयक्षणाधिकरणेकनाशस्याप्राप्तत्वात्तन्नाशइतिज्ञापनाय
यद्योनष्टस्मृतिरित्युक्तंतेनेदमपिकमलौकिकेचरित्रमितिज्ञाप्यते। आस्तिकैर्द्वितीयक्षणेलो
केतन्नाशनंगीकारात्। एतेनभक्तिरप्यनुभवकत्वेनोद्देनेविलंबाग्रहिष्यंतेभगवतउक्तंभव
तियथास्वावतारार्थंगर्भसंकर्षणंतथेदमितिभावः। यद्वापेवंसंस्कारजन्यत्वेतदज्ञानत्वंवातथा

तितथाप्यत्रकालान्तरेपिस्मृत्यभावप्रयत्नकव्यवहारश्चसंस्कारश्चैववदेत्स्मृतिनाशप्रयत्नतःसं
भवेनतदुक्तिरत्रदर्थेमोहोक्तिश्चानाप्तात्एवंप्रयत्नयथानुपपत्त्यैवतेनानुभवेनस्मृतिरेवोत्पन्ना
यावोक्तरीत्यानष्टायांसंस्कारस्तुनज्ञानितएवभगवदितिमंतव्योएतदेवाग्निग्रंथायोक्तमाचार्यैरत्रप्र
भगवन्मतमिथ्यादिकिंचासंस्कारवादिनाप्रवोत्पत्तिप्रत्तिप्रिकारणेनादृष्टेप्यपिस्मृतिर्हेतोर्वे
क्तव्यवत्रावश्यकव्याख्याघवाच्चतदेवास्तुज्ञातंसंस्कारणेत्यादित्याशयेनापितन्निषेधउक्तःतत्वानुभ
वप्रमाविहितत्वेनतदजनकत्वात्प्राचीनप्रत्यक्षप्रमानुभवंविनाजनकत्वात्प्रमत्वनष्टत्वेनप्रहकार्यप्रमा
वास्मृतिरेवनप्रमादनुभवंविनापिवाप्रमादितिवाच्यंअनुभवतद्ध्वंप्रयोरन्यतरप्रमाप्रहकारित्वा
त्वयापिप्रहणादेरनुगतप्रयोजकत्वंगीकारात्एतदेवोक्तंस्मृतिरघीत्यादिनाना
श्रयतेवेतिस्वप्रमानाधिकरणस्वप्रजातीयप्रागभावाप्रहभूतंक्रियतइत्यर्थोनचप्रतियो
गिप्रभावयोरेकत्राजनकत्वान्नैवमितिवाच्यंव्यक्तिभेदेनादोषात्तनचैकजातीयप्रागभावा
त्यंज्ञानजातीयउभयोरपिजनकत्वात्तत्रभावत्वेनकारणत्वेप्रतियोगिनःप्रतिबंधकत्वाप्रत्या

नैवंवक्तुंयुक्तंज्ञानंप्रतिप्रागभावविषयत्वेनकारणत्वान्नदोषःसंप्रयोगाभावत्वेनप्रतिबंधकाभाव
स्यहेतुत्वेनात्रतथात्वाभावादितिचेत्अत्रापिअनुभवध्वंसयत्वेनकारणत्वान्नदोषइतितुल्यंअन्यथानुभ
वप्रागभावेप्यंतानुभवेचस्मृतिप्रसंगःएतच्चानुभवव्यवहितोत्तरज्ञानेपिस्मृतिमंगीकृत्योक्तंतदसं
गीकारेतदध्वंसस्यैवप्रहकारित्ववाच्यंतत्तूक्तरूपेणेतिभगवत्मतानुवादग्रंथोयथाश्रुतएवयाधीय
न्नवतातिप्रर्वयुक्तंनचैवंयागजापूर्वसिद्धिःश्रुत्यायागस्यहेतुत्वयुक्तमितितदभावस्यतथाकथन
यागात्प्रतियोग्यभावयोरेकव्यक्तिनकत्वादर्शनाच्चनानुघटतदभावयोःस्वप्रमूहालंबिज्ञानज
नकत्वंदृष्टमितिचेत्प्रध्वंसप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्यैवयत्कार्यजनकत्वावच्छेदकत्वंतत्कार्यंतध्वं
सेननजन्यतइतिहिनियमःतत्रयागत्वस्यैवोभयोर्जनकतावच्छेदकत्वंघान्नतथात्वंकुशंकाप्रस
क्तेरनुभवस्यजनकत्वंत्वोक्तदूषणप्रसक्तिः।अतएवानुभूतंस्मर्यतइतिव्यवहारोभूतेक्तानुशासनना
दतीतानुभवविशयत्वमेवतदर्थइतिध्वंसस्यैवहेतुत्वमवगम्यतेअतीतमनुभवविशयत्वंयत्रेत्यर्थो
ज्ञेयःअकृतिबलाद्यागेनतथात्वंकुशकमितिआरोपणंत्पूर्ववज्ञेयइतिअंकारोपणनिरूपणंसत

याज्ञतरतिज्ञाप्यतरश्यर्थः।मोहप्रहितरतिःपुत्रंहिज्ञलादिकमन्ययोगेनमलिनंभवतिप्रज्ञस्तिवप्र
दृश्योपिस्नेहोननिरुपधिः।किंतुपुत्रत्वोपाधिकइत्याशयेनकलिलतोक्तेश्यर्थः।यद्वापूर्वोक्त
ज्ञानेप्रतिपन्नवतिप्रज्ञणशयनशीतोष्णादिधर्मोस्फूर्त्तिःप्रहज्ञातस्नेहेचयतितस्फूर्त्तिःप्र
हज्ञातथात्वोभयोर्विरोधश्तिस्नेहसंबंधीयःकलिंकलहविरुद्धधर्मोपमर्दनमितियावत्त
त्तोतिस्वीकरोश्येतादृशरुदयंयप्राःप्रातथेश्यर्थः।तेनहृदिज्ञानतिरोभावपूर्वस्नेहभरउक्तोभ
वतिज्ञानंनिरूप्यतदंतस्नेहप्रज्ञश्टद्धिकथंनंतत्फलत्वापिप्रायेण॰अन्ययातत्वेनानुक्तेः।अ
थात्रुज्ञानप्यनिष्फलत्वापत्तिः।अननुसंधानेपिवैदकसंस्कारप्यालौकिकातिशयजनकत्वज्ञान
प्यापिस्नेहश्टद्धिहेत्वप्रितिकुलधर्मपरतामाहत्वंचपूर्वावस्थास्नेहवद्धित्यामायापास्ततत्वात्स्नेहेन
यततमन्यत्यागपूर्वकंभजनमेवभवेदितिविहितभक्तौप्रवेशः।यात्रत्रुपुश्टिमार्गीयलीलारप्यानु
भवइत्यर्थः।नेदंकिमकरोदित्यत्रापंचभिरुत्तरदानेतात्पर्यमाहुः।कर्मव्युदायेत्तिनेदंशंकर्मणो
भविश्यतीतिकिंश्यमहदनुग्रहश्यैवेतिकर्मव्युदायप्यावक्यत्वात्रप्यावाग्निहोत्रदर्शपूर्णप्रात्रप्यानुर्मा

प्यपशुसोमात्मकत्वेनपंचात्मकत्वेत्रावद्भिस्तद्यदामोक्तिरित्यर्थः।ज्ञष्टोदरश्यत्रउदारश्योक्तितात्पर्य
माहुः।साधनफलमित्यादित्रधिकारः।साधनेतत्प्रहीनत्वात्रक्रत्योफलमपितथात्रथवायुत्वसा
धनरूपंवैदिककर्मणःफलादिरूपंतथाप्यासाधफलंस्वर्गादिमोक्षांतंएतश्यैवानंदस्यात्यानि
भूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेस्तथाप्यपरमानंदएवचेत्तथापश्यादितत्रक्रत्यंलौकिकमलौ
किकंचमुखंतादृशमेवपरमानंदरूपमेवश्यर्थः।लौकिकवदितिलौकिकवत्परिदृशमानंप
रमित्यर्थः।लोकेवेदेचफलंसाधनमपलक्शंदृश्यत्रपरमकाश्टापन्नेवस्तुसाधनेतत्तत्साधा
फलमक्कावाज्ञेतिभावः।अस्तित्वुक्तश्यत्राफलग्रहणार्थमित्यादित्रत्रात्रयंभावापुरुशोत्तमानं
दाधिश्टानंब्रह्मानंदइतितद्योगत्वार्थंब्रह्मानंदतामहदनुग्रहेणप्रपन्नास्मिन्नतदादिप्रवेतएवानंदस्फू
र्त्तिर्भवतिएवंश्यतेनैवपूर्णपुरुशोत्तमाविर्भवःस्वस्मिन्नप्रविश्यतीतिभक्तिरप्यानुभवा
र्थमुक्तंबाधकमंशंत्यक्तातथाप्रविश्ठइतित्रपुत्रइतिनिषेकादिहेत्वाभावादितिभावः।मोहदानार्थ
मितिभजनानंदोभक्तिमार्गेमोहस्वदानार्थमित्यर्थः।नत्वप्रासंगिकमितिप्रासंगिकंप्रयोजनंप्राकट्य

हेतुर्नभविनुंशक्नोतीत्यर्थः।प्रासंगिकप्रयोजनांतरमाहुः।अन्योर्थमितिस्वरूपकीर्त्तिप्यांअन्योद्धारार्थ
मपिप्रकटरूयर्थः।एतेनाष्टक्रमोक्षपदयोक्रमोक्षएवार्थइतिज्ञेयं।अन्यथापुनरुक्तिप्रसंगात्।नंद
वरणांनांयद्विषयकोधिकारोयेषांवाअन्योत्मानांनिरोधेनज्ञताभगवतातेगोपगोपीपदेनोक्तांतो।अन्य
थावयम्यानांव्रजस्त्रीस्त्रानांवाग्रेअन्योधिकनिरोधेक्किविरुध्येता।अतएवअस्मंगव्यतिरेकेणापीत्येतज्ज्ञात्व
र्थमुक्तंब्रह्मणइत्यत्राप्राप्तार्थमितिनिःसाधनजीवनिमित्तंप्राकट्यंतदधीनत्वेनलीलाकरणादिकंच
ब्रह्मणिश्रुतिविरुद्धमितिशंकानिरासंवेदात्मकतस्मंमत्यकर्त्तुमित्यर्थः।अतएवश्रुतिरप्याहानायमात्मा
प्रवचनेनलभ्यइत्युपक्रम्ययमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिातेतेधामान्युष्मप्रीति-विष्णोःकर्माणिपश्य
तेत्यादि।एतंर्थेखुविद्वन्मंडनेस्मार्पिःप्रपंचितः।तेषांप्रीतिजननइत्यादिस्वेछयायास्थितिस्तदपे
क्षयाधिकोव्यापारोभगवतानक्रियतइतिज्ञापनायावश्यन्प्रीतिंचक्रमित्यर्थः।[illegible]लीलया
प्रीतिजननोक्त्यैवावश्यंस्वतःप्राप्तातत्कथनमनर्थकंस्यादितिभावः।नवमाध्यायेनिवा
रितापीतिाननुप्रायाकार्यंभगवत्कार्यबलिष्ठमितिभगवज्ज्ञतेनिवारणेप्यत्यधिकंगृह्यज्ञेयप्रत्

त्रिरित्याशंक्यतत्रहेतुमाहुःपुनर्मोहितेतिानषेधनपूर्वमोहापगमेनावश्यकमपिकार्यंतत्कृत
मित्यरापिप्रस्मितमीक्षतामुखमितिवाक्यास्मितेनपुनर्भगवतामोहितामतीतयाज्ञातेत्यर्थः।तत्व
त्यावक्किहेतुत्वेननिरोधविरोधिपूर्वमोहनमित्याशंक्यावायाहुःगुणगानइतिाभगवज्ज्ञतत्वान्मो
हस्यतत्कालोपिगुणगानार्थीभवाभूदित्यर्थः।मोहेस्मिन्नस्तिरूपहर्यंविशायायंजकत्वंभगवज्ज्ञतत्वंच
तेनज्ञाप्यामुक्तमितिशेषः।तर्हीवंरूपतन्निषेधोनुचितइत्याशंक्यतन्निमित्तमाहुः।ततःश्लोकहयानं
तरमेकेनश्लोकेनवदितिनिरूप्यतइत्यर्थः।यतएवमतोभक्तैकेशाग्रहिष्णुत्वेनप्रज्ञतइत्याहुः।अतइ
तिश्लोकेधनेपुत्रार्थमितिन्यायेनभगवदर्थमिदमितिज्ञानेनमाताप्रवृत्तेतिकथंकोपइत्याशंक्यतत्व
हेतुमाहुःप्रीतेतिाभगवतस्तदपेक्षाभावान्नयाज्ञानेत्रमइतितथाएतादृशेवभक्तिमार्गमर्यादेतिज्ञा
पनायभवेदित्युक्तांतःकरणदोषापहंदुःखरूपंभगवत्प्राप्तिकंचेत्य
नुधावनयत्नेतपस्वमुक्तंअत्रापिप्रवुरदोषबुद्धिप्रवृत्तेतथाअतएवाग्रेप्रणेष्टित्यागः।सर्वात्मनादोषारोप
निवृत्तेस्तत्प्रापकंयदुःखंयत्किंमध्यपातित्वेनोक्तंअत्रायंभावः।पूर्वंप्रेवस्वप्राप्तिंमन्यातावत्कृशा
नंतरंतथाकरणेकश्चनविशेषोवाच्यः।अवपूर्वंयष्टिग्रहणेनक्लेशानंतरंतत्यागेनचांतःकरणगतएवेति

नश्यतीएवंप्रतिवार्यमेपुश्चरंतपइतिवाक्यान्नकृतालौकिकविशेषहेतुस्तपइतितथोक्तो
भक्तिज्ञानमुक्तौहेतुरुक्तएवाएतदेवाभिप्रेत्यधोक्तोपरोक्षवादविषयएवायंकिंचेदित्यादिनापु
क्तःदधिनिर्मथनेकालेश्यत्रक्रियाशक्तेरित्यादिक्रियाशक्तिभुजयोःप्रतिष्ठितातदाधिदैविकश्चे
द्भःश्द्रियंवैदधीतिश्रुतेस्तथ्यश्द्रियरूपंतदितितथावक्ष्यतस्तुपरोक्षवादविषयएवार्थोनेनोक्तः
तथाहिक्रियाशक्तेरितिपंचम्यांहेतौभगवद्विप्रयोगेहिप्रवैद्रियगतस्तादृक्स्नोभोभवत्यतिप्रबु
द्धेनत्तदाधिदैविकम्याप्पींद्रियंक्षुभितंभवतितातदाभावविशेषैर्गुणगानेभवतियथाव्रजरत्नानांत
देतत्प्रसंगादुक्तंभगवतश्चादिनाश्रौमंवाश्श्त्यत्रयुष्मदित्यस्याभावः नश्येवमतिकृश्त्यादिव्रज
जनलक्षणहेतुभूतानांनाशायदुःखप्राप्तणायचमृत्युयप्रौतत्राज्ञप्तावितिकृचकंपय्यक्लेशहेतुवेनत
कत्रीपूर्वोक्तदेवतांतौकर्थनतथाज्ञतवंतावित्यर्थः।प्रवंनियमनवेनतयोर्यप्रवंदिकालमात्रातथा
वमितिज्ञापनायेदमुक्तंभावार्थः।अप्रस्तुत्यानंगीकारेतद्धेतौनप्रवर्त्तेतःतथाचतदंगीज्ञप्यमंथेतिप्रं
बंधःलक्षेशेभूयंकोवयंभवेनात्रशोभनवेनतदभावोक्तेशभावोज्ञाप्यतदत्याशयेनाकूःपर्यवस्यन्ना
दितितदंडपर्यवस्यंतारज्ज्वाकर्षेभुजदंडयय्यापिव्यापृतवंभवतीतिदक्षिणबाहुयोर्यथाकृष्णंतद्वत्प्रवं

त्रायंभावः।अस्यत्रक्रियाशक्तिविशेषभवसंबधिनीगार्हस्थ्यसंबंधिनीचेतिप्रधनत्वाप्रधानत्वांतत्रुष
वमुच्यतेतत्रकर्णनोभक्तिमार्गीयनियमरूपवंकर्ममार्गीयदेवतारूपवंतदाश्रितत्वात्तुभ्यं
रितिवस्तुवंवविशेषणवमर्वेषामनुक्तावरणकर्मत्वोक्तोस्तात्पर्यमाहुः।क्लिशंमर्वमेतिक्लेशरू
पमप्रमानधर्मत्वंमर्वेवस्तीतिज्ञापनायतथेत्यर्थः।विशेषणत्वाक्तौप्रकारत्वाप्राप्तातदप्रधान्येनत
क्लेशस्याप्रयोजकत्वात्तद्धेतुभूतमंथनेनुचितत्वेनज्ञापितभवेदितिभावःशीर्ष्णःप्रत्यलोकाधिदैवि
करूपत्वेनतदुपरिस्थानिनांजीवन्मुक्तानामेवस्थानमितितथोक्तंलोलाप्रधापतिनोभगवदात्मकत्व
मपिप्रंथायैवंमर्वज्ञाचार्यैर्निरूपितइतिज्ञेयंप्रौमेश्वतांतथैवतसंबंधिष्वपिस्नेहइतिमानुस्नादृक्
प्रदर्शनेनबप्रहिष्णुत्वेनक्षोभात्मुक्तानामपिस्वधर्मविस्मृतिर्भवतीत्याशयेनमालक्ष्मीरित्याद्युक्तंकिं
चयर्वमूलभूतभगवदाविर्भावस्थानत्वेनमर्वमूलभूतत्वान्मातरिताहशधर्मेमतितत्कार्यपरंपरायांत्व
तएवतादृशत्वंभवतीतिभावेनापितथोक्तंविपक्षेबाधकमाहुः।ज्ञातीत्यादिग्रंथनोक्तौवतदनुरूपा
ज्ञतेरपिप्राप्तेस्तत्कथनेपुनर्ग्रंथनोक्तिश्चतथाग्रादित्यर्थेभएवंप्रतिविशेषभावशवाच्यत्वेग्रंथनय्या
नुचितत्वज्ञापनमेवविशेषइतिवक्तुंयुक्तमितिलोकतःपरमार्थतश्चतथात्वमुक्तंकिंचपूर्वंदधिनिर्मथ

नेमुक्तंतेनमंथनेननकिमपिक्लिष्टमभूत्तथैववेदग्रेपिग्रान्ननिवारयेत्प्रभुःनिरोधविरोधस्तएवं
ग्रथग्रेनिषधग्रवाच्यस्तत्रहेतुभूतंनिरोधविरोधिमंथनमवश्यवाच्यमित्थंकेनतदुक्तंएवंग्रतिवि
हितस्तथाविधेतियुक्ततरांग्रन्यथानिषधोक्तिर्विरुद्धाग्र्यादिग्रतिग्रंथाग्रयाकृःशुकवाक्योत्पादि
ग्रंथनग्राग्रयिकाग्रतेःग्राधारणत्वेनविशिष्टलीलारूपत्वेनग्रग्रवतीत्युत्तमश्लोकलीलयाग्र
हीतचेताइतिलक्षणंशुकवाक्यंतथाग्र्यादितिवाउक्तरीतेसुमाहात्म्यज्ञापूर्वदेहुत्वनभक्ति
जनकत्वादुत्कर्षः।पूर्ववदितिनिरूपणेशवदित्यर्थः।तमंकमारूढमित्यत्रदैत्यानितिउक्तग्रा
येनाधिदैविकभूरूढादंकग्रभूस्थितांस्तांस्तथाकर्तुमित्यर्थः।मात्रागृणग्रंथवेपिस्वयमंकरोह
णग्रोदंतात्पर्यमुक्तिंउक्तिग्रमानइत्यत्रावेदिकेग्रिहेत्रदावलौकिकदोषजनकंयथातथालौकिकेत
ह्यौकिकैदोषजनकमित्याशयेनोक्तंदोषजनकंचेतिग्रजकोपेग्रत्रातत्रग्रंनिवारणीयमितिग्रयशोदा
याग्रपराधस्तन्निशध्यात्मिकलोभग्रघनाज्ञानमेतदमारणार्थंग्राधिदैविकविज्ञापनेचेतित्रयंग्राधि
दैविकंश्रेदध्यात्मिकंमारयेत्सर्वांशेनमारयेत्तथाग्रग्रग्रिमकार्यंनवविघ्नतीतितज्ञततन्मारणग्रनिव
रणग्रत्रोक्ततोभगवांस्त्वेतत्कालीनापराधहेतुभूतलोभमात्रंनाशितवानितिपूर्वोक्तेनलोभंतज्जतंभांडंघ

स्फोटितवानित्यनेनाग्रिमग्रंथेननविरोधः।ग्रत्रैवाग्रेत्रयमुत्पादयितुंमित्रमितियथाकर्तुमुद्यतंतथा
न्यायेशोदांतज्जतंलोभंवभगवदेकविषयंतदुपभोग्यत्वेनत्वेनभोगविशयादुग्धादीश्चान्यानुत्पादयि
तुंग्रतएवग्रर्थः।तेनक्रोधग्रतिशयोनिरूपितोभवतिातदुभयग्रप्रीतिग्राधिदैविकंलोभंरजोगुणंचेत्य
र्थः।तनुपुत्रदुग्धयोःग्रमानप्रीतिविषयत्वेपिनैवंग्रंभवतीत्यनुपपन्नमिदमत्याशंक्यतशेपपत्तिंव
देतोदृष्टदृग्नाभेदनग्रापितात्पर्यमाहुः।दैत्याविशेषेवेतिग्रायशोदानिष्ठापयोविषयिणीस्नेहक
ल्पाप्रभुविस्मारकत्वेनदैत्याविशेषोक्तेतिततथागमनमभूत्।तन्नाशंचालौकिकप्रकारेणकरिष्य
न्नग्रश्वकपालानिचाग्निहोत्रहवणीचसूर्यंवज्ञाजिनंचश्रेग्राचोलूखलंचेवमुग्रलंचदृषत्रोप
लाश्चैतानिवैदशयज्ञायुधानीतिश्रुतेस्तथेत्यर्थः।तच्छ्रवणेपुत्रानुसंधानाग्रात्रैवंकथनमयु
क्तमितीत्येतदुक्तंवस्तुतस्तुभगवन्नतोमोहएवनात्रगितितथात्वोक्तएवग्राधिलीलात्वंतथाप्यनु
चितमभूदितितथोक्तमाचार्यैः।जघाग्रहैयंगवमंतरंगतइत्यत्राग्राधिदैविकदैत्यानामितिग्रा
दृदर्शनयोगेस्नातेभज्ञणेतग्राक्रोधेभवेदतोयत्रभज्ञणेज्ञतेतदुत्पादस्तत्रतथाज्ञतयानितिभो
वः।मकथिकामभिज्ञत्रापूर्वमपिदैत्यवशेनेतिपूर्वमपियशोदादितंतन्मर्कायग्रच्छतीतिसंबंधः।तत्र

हेतुयंगवतंहेतुमद्भर्दैत्यावेशेनेतिभक्तीपदार्थस्यास्वयमनंगीकारकूरेविनियोगाच्चपुष्टवैलक्ष्य
तोग्रचालौकिकएवदोषोवाच्योलौकिकस्यादृशीनात·तदेतदुक्तंदैत्येत्यादिनाशंकटदृष्टांतेनान्यत्रा
प्येवंभूतेदृष्टिःकार्येतिनाग्रंथनाकाचित्तात्पर्यविशंकितेनाणमिद्यातस्यास्तोदोषविवारणायेतिपुत्रस्ने
हस्तुतेतिवाक्यातभगवदेकभोग्यस्तन्यनिरोधस्तौर्यंतच्चतदीयवस्तुनोपयोगेविनियोगकरणेनग्रंतोषा
न्निवार्यतेतविशेषस्यकालवाचित्वपक्षमादायाहुःतस्यास्तानंकालेनेतिवेत्तात्तथाचवदंतीतित
थापुष्टेस्तोग्रेयदधर्मइतिवाक्यात्पुष्टिमार्गदिशिपरस्यामितितत्र·वास्तादृष्टिस्तद्विषयिणीभव
त्येवेतिभावेनतादृष्टिरित्युक्तंविग्रेप्रतिकशब्देनेत्यत्राउत्पत्तिप्रलयाविद्यादिकशब्देशश
ब्देयोरुक्त्यत्तिलयाधिष्ठातृदेववाचकाद्यत्रद्याच्याक्रेशानांतयोस्तत्रग्रवेशापतोतस्वेनैवत
दधिष्ठेयोत्पत्तिलयोरपिएतादृशान्युक्तानांयुक्तमेवाजननोग्रन्यथास्वाधिष्ठातृग्रहितोत्पत्तिया
धिष्ठानाक्रांतितर्त्यादितिभावःततश्चतादृशानांबंधादित्यर्थः।तच्चांतर्बहिरित्यत्राकिंचा
जगत्यत्योयमित्यादिजगन्नयश्चात्यवकारार्थकथनमितिज्ञेयंतदाग्रबध्यमानग्रं
थत्रागवतास्वस्मिन्दोषदृष्यमित्यारभ्यज्ञापयिष्यमेवाहमोत्यंतं·अत्रेदंप्रतिभातिबहिःप्रक

टएवप्रभौपुत्रत्वव्यवहारइतितज्ज्ञतमंतःस्थितयाज्ञानोदोषारोपेबहिरनुभूयमानोप्यनुभूय
मानइवभवति·दोषज्ञानपराभूतत्वादृष्टेःतदिदमुक्तमंतर्बहिःस्थितमित्यादिनामूलस्वविशेष
णदृष्यतात्पर्यस्फुटंलीलापदार्थानांग्रन्थिदानांदरूपत्वमभिप्रेत्यदाग्निज्ञाप्रकरणेनिरूपिते·ननुज्ञा
नेनवस्वस्यथाभावाभावादृष्टनग्रंथनविदाग्नस्तथात्वेप्युत्तरांतथेतिचेति·अत्रवयंवदामः।अत्र
हिभगवान्नकृप्राधान्येनलीलांकरोतीतोयथामर्यादाभक्तिमार्गेभगद्विषयकापराधभक्तानांदृढः
कालादिभिस्तदधिकारिभिःक्रियतेतथापुष्टिमार्गेभक्तिविषयकापराधभक्तानांदृढःकालादिभि
स्तदधिकारिभिःक्रियतेतथापुष्टिमार्गेभक्तिविषयकापराधयथैवतेविकीर्षतितथैवप्रभुरंगीकरोति
वस्तुस्थितिः।अत्रभजनविरोधिभावजनतमेवापराधः।एवंप्रतिपुत्रत्वेंगीकृतेतद्धर्मागीकरोपिज्ञातइति
प्राहनियम्यत्वम्यापिस्वस्मिन्नंगीकारोत्रस्वामिकदाग्नाग्रपितादृक्काग्रमर्थेदत्तमस्तीतितथाइदमेवोक्त
मन्यथाबहिरप्रीत्यादिनाएवंग्रतिदाग्नग्रिनियमनेदंडंग्रंथत्रिर्नेवेति।अत्रतथाभावेंगीकृतेग्रंथप्रतिबंध
कंनिमर्गीश्वरत्वनिमर्गीदाग्नत्वलक्षणंभगवत्त्वंहिदाग्नग्रियमः।प्रभुर्नेवतियद्यपिमा
हनियम्यत्वमंगीकृतमितितेनैवग्रर्वात्मनानियमनंग्रंभवतितथापियथाभगवद्धर्मत्वेनांगी

करोबलीयस्त्वमैश्वर्य्यापितथात्वादबाधत्वाच्चनतथात्वंवात्मनाभवितुमर्हतिउक्तंगीकारात्परंतावद्दूषनमभूतःभक्तेषुप्रभुनियम्यत्वंप्रापितथात्वादबाधत्वाच्चनतथात्वंवात्मनाभवितुनर्हतिउक्तंगीकारात्परंतावद्दूषनमभूतभक्तेषुप्रभुनियम्यत्वंप्रानियत्वात्अतस्तथात्वंनभूतात्अतएवमर्वीपयोगंगमानेनन्यूनतोक्तात्अग्रेवेनान्यथाकर्तुंसमर्थत्वात्तदेवस्वनियमनेप्राधकंज्ञेतव्यमितिवक्ष्यतेस्वरूपयाग्रीस्वबंधनरतिपदेनस्वरूपयाऽस्वरधर्मत्वेनैश्वर्यमवकरणत्वेनावगम्यतेअन्यथैतत्कार्यंनस्यात्नहीश्वरादन्यःस्वरूपमर्यादातिक्रमेणेजीवस्वरूपमर्यादातिक्रमणेचयमर्थोभवत्स्वतंत्रत्वात्यथाजगत्कर्तृत्वादेरीश्वरधर्मत्वेपिनैतादृशीवंतथाभक्तानामप्येतदतिपौरुषमितिज्ञाप्यतेयद्वाबंधनन्यूनतोक्तोर्मध्येविशेषणद्वयकथनेनतयोरुभयत्रहेतुत्वमपिप्रेतमित्याहगम्यतेबंधनेतयोर्हेतुत्वमुक्तंतादृशन्यूनतायामपितयोस्तथात्वमुच्यते-विशेषणाभ्यांहितज्ञानप्रकारउच्यते-भगवांस्तुनिरुपधिस्नेहेनदोषारोपाभावयुक्तेनवशीभवतितथावपुत्रत्वेनस्नेहःसोपाधिरितिदोषारोपश्चास्तीतिवशीकरणेप्रतिबंधकप्रेतत्द्वयमितिज्ञापनायद्यंगुलन्यू

नायकत्वमापद्येतास्यापतेःकंदायुपयोगश्चातथाऽतस्तत्रैवतात्पर्यमितिभावःतथापिलोकरीत्यादूषणत्वेतत्प्रवर्त्तयेत्यतआहुः।वैपरीत्यात्समाधानमितिप्रमेयमार्गेःप्रमाणमार्गोहिपरीतोबलिष्ठश्चाअधुनावयंएवप्रकटीकृतइतिवस्तुस्वभाव्यादेवतथात्वमितिभावःअत्रमर्यादावैपरीत्यंदूषणमितिप्रारंभर्यादामार्गीयपरमोत्कर्षप्रिद्धेःसर्वमवदातंत्वन्यथावैपरीत्यमात्रेणमार्गोत्कर्षोनसिद्धेत्प्रेडियाणमपितदफलनेहेतुमाहुः।बाधकानामितिभगवदतिरिक्तस्यसर्वस्यबाधकत्वात्तत्यागेप्रतिप्रतिबंधकाभावेनमोक्षलक्षणंफलंनभवेदित्यर्थः।मुमुक्षूणांतथात्वमितित्वंशंकयतत्साधनमाहुः।प्राधकामितिसर्वात्मभावेनभजनंप्राधकत्वंयद्यपिसर्वात्मभावेसर्वत्यागोप्यंतर्भवतितथाप्याधुनिकानांस्वतस्तद्भावरहितानांपूर्वबुद्धिपूर्वकस्तत्यागएतद्भावनंचोपदिश्यतइतिपृथगुक्तिः।अत्रैवचयस्यैरित्यत्रातदाधारत्वेनिमित्तीतिगोपलीलयोरेककालीनाधारत्वेप्राकृतंनिमित्तमितितथेत्यर्थः।भूतप्रवाहेतत्रात्रप्राणामन्योन्यगुणप्रधानभावरीतिस्तादृशभावव्यवहारिभावविगाढभावानमित्यर्थः।गोप्यःकिमाचरदित्यत्रभाग्रेतत्प्राधिदैविकरूपता

मंपादकमितिकामरमोहिमहज्ञःवेणनादेनमहमुधातःप्रविशमहज्ञंपूर्वकामंदूरीज्ञत्यप्र
गवदीयंतंप्रकटींतंकरोतीतितथादामोदरेत्यस्यामाप्रेमर्यादायांहीनतामितिहीनतांमाध
धनहीनतोन्यूनतामितियावत्तानादंमुक्रइत्यत्रप्रमाणमाहुःमावनप्यतीनित्यादिवाग्वैदे
वेभ्योपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमानामावप्यतीरप्राविशादितिश्रुतिःमुधाप्रयोगविवादेहेतुः।मुधा
नधिकारइतिधन्यास्त्वित्यत्रापदोषोनज्ञायतइतिशेषस्वरूपमाहानज्ञापतइतिमृगीमिवग
वत्स्वरूपंश्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वेननज्ञापतइतिलक्षणेदोषइत्यर्थःपूज्यादधुरित्यत्रतेभ्यश्च
धारणंततोपीतिमर्वोस्वमभिमतिशेषःलक्ष्मुरवंनिर्गतेत्यत्रामुरवंवागधिपतिरित्यादिश्रु
त्यर्थभावःपूर्वश्लोकेदेवस्त्रीणांमोहएवोक्तोवस्तुमात्रमर्थान्नत्वरमपानमपिगवांभगवद्दी
यत्वाद्भगवत्संगतत्वाच्चप्रियत्वाच्चरमपानमुच्यतेतत्रसुरस्त्रीणांयत्रतथात्वंतत्रैतासांपशुजा
तीयत्वेनतदसंभावितमित्याशंकानिरासायनंदंमाधरेणनगानंकिंतुयथैतासामपिरमानु
भवोभवतितथासर्वेषामग्रेप्रकटनपूर्वकमितिज्ञापनायेतिज्ञेयंतएवाग्रेहृदिप्राकट्यमर्श ६०
श्लोकः।आधिदैविकसंबंधमात्रेणयत्राध्यात्मिकाधिभौतिकयोरपिकार्यकारणमात्मर्थंतत्रा

नतोन्यतोज्ञतएवस्वपदंयथास्वार्थकमज्ञतागमइतिमाहविशेषणंत्रुटपूत्यागवूरणबंधनो
द्यमैःज्ञत्वाज्ञतागस्वंप्रमतोर्थकस्तत्रापिस्वयंवैतादृशेतथाज्ञतिरत्यनुचितेतिज्ञापितंतथाचैतादृ
शास्तद्वामतथाभूदितिसंबंधःतथाचबाह्यार्थंतरापराधवसंबधिज्ञानथान्यूनमभूदितिभावःदा
मप्राप्यर्थेमत्यपिभगवदिच्छयातथात्वेन्यूनंचकारेत्युक्तंप्रातस्तथाचैवमुक्त्वावस्तुस्वाभाव्यादेव
तथात्वमितिबोधयतेपूर्वापरयोर्भगवतएवत्वादित्यादिग्रंथस्यायंभावःएवंसंदर्शितेतिवाक्या
त्प्रदर्शनार्थमितिशेषःलोकतवानितिगम्यतेयद्यपिभक्तनिवेदितान्नवस्त्रभूषणाद्यंगी
कारोपिभक्तेच्छयैवेतिप्रोपितथाभवतितथापितेशमिष्ट्वाश्लोकेतगीकारोततस्तथातद्बोध
कःबंधनंवृकुःस्वहेत्वेनानिष्टश्लोकइतितदंगीकारस्मारंतथेत्यनेनप्रकारेणप्रदर्शितवानि
त्युच्यतेअतएवानेवंभावेतन्नदर्शितंभवतिकिंत्वेवंभावेनैवेत्याशयेनमूलएवंसंदर्शितमुक्तंकिंवा
ईश्वरेदुःखभावेनतथाभक्तेच्छापूरणेनकोपिविशेषःसिद्धतियद्यपितथापिमात्रातिरिक्तभक्तानांश्च
वणेपिदुःखहेतुरितिभक्तदुःखहेतुकारणंभक्तिमार्गविरुद्धमितिसर्वेषांपुरुषोत्तमयाकर्तव्यंत
यापिभवतीतितयापिकरणेनातिशयेनतथात्वंबोधितंभवतिएवंसत्युदरंभरापक्षाद्यत्रकुत्रचि

स्थितिवद्भगवत्पृष्ठभागेपार्श्वयोश्चदाम्नःस्थितिर्नविरुद्धाकिंतुदाम्नावछेद्यंवृंविरुद्धंतच्चतदाद्यंतयोर्मेल
नेभवति॰यद्यपुरुदेशस्थितिवद्यथात्रापिस्थितिस्तयोस्तथोरुदेशेतन्मेलनवदत्रापितसंभवतितथाप्यत्र
स्वरूपप्राकट्याद्भगवद्धर्मेणप्रविव्यापकत्वादीनांप्रकटत्वेनस्वकार्यान्मुखत्वाद्यत्नतसंभवतिस्वयंवावछेदकत्वे
तत्साधनोद्देश्यप्रयोगःतथावदाम्नाद्यंतयोःयतोदरेणैवनतथायंभवतीतिन्यूनतायाआवश्यकत्वेनप्राप्ति
रूपइतिन्यायादल्पेत्यादिनोरुदेहेनाचतथात्वंनप्राप्तास्त्रियःरूपयास्त्रीस्ववंधनइतिवा
कास्वयमेवस्वमर्यादामतिक्रम्यतथाभवदित्युक्तंग्रंथकृतःपाणिपादंतप्रियत्रतस्त्रीप्राविकधर्मै
रूपवप्रनभूषणविशिष्टानामेवदेशापरिछेदउरुरितिनतैरवछेदःशकनीयःव्यापकत्वेतिस्वभा
विकव्यापकत्वस्यैवानवछेद्यत्वरूपात्किंत्वेहेतोःयद्वाज्ञविप्रतत्करणप्रयोजकप्रयुक्तंचेतिभा
वः॥अल्पपरिमाणत्वेनप्रतीयमानस्यैवत्तदधिकपरिमाणवत्त्वमवछेदकाधिक्येपिग्रर्वत्रप्रमानपरि
माणत्वेनप्रतीयमानत्वेवंचंद्रतत्प्रतिबिंबयोरस्तीतितदृष्टांतमाऊरुःप्रतिबिंबादिवितियथाद्व
दशग्रहस्त्रयोजनात्मकत्वेपिचंद्रमंडलस्यैतोयावत्परिमाणकंतदृश्यतेतावत्परिमाणस्यैवोदंचने
ग्रहस्यपरित्प्रभृतिषुचतथात्रापीत्यर्थः॥तथाप्रतिरुपूर्ववेलक्षण्यज्ञानादशक्यतास्त्रीनेनभूयो ६०

शावतारेतथायच्चिदानंदात्मकतत्स्त्रीत्वायत्रापितत्रैवाविर्भावः॥एवंप्रतिग्रर्वेषांस्त्रीत्वप्र
दार्थानांसंबंधीयःयत्वगुणस्तस्याविर्भावेतदधिष्ठेयानामपिस्त्रात्विर्भावात्स्त्रीत्वमभू
त्वाप्रद्यतइतिकार्यसौलभ्योपयोगिवंप्राहुषः॥यत्वव्यधनेनजीवानांयाज्ञात्प्रभुसंबंधा
भावमशक्यरुःतदाभगवानितिधर्मेणमाज्ञाऽपिप्रिरपिक्रीडिष्यतीत्यर्थः॥एतान्येवै
तिः॥अप्राज्ञतानिभगवद्धर्मरूपाणीतिज्ञेयं॥दिव्यानितिः॥अस्माःपूर्वेयंप्रतिरूपत्वमुक्तंग्रा
म्यलौकिकीकिंत्वलौकेपलौकिकोयःस्वर्गोलोकस्ततोप्यलौकिकीयच्चिदानंदरूपत्वादि
तिस्यात्तत्रिवृत्स्वलोकप्रमसंस्थोस्त्रीकैरुच्यतइत्यर्थः॥तेनेतरस्त्रीत्वतोपिवैलक्षण्यमायातिः
मांद्रेत्यादिश्लोकसंख्यातात्पर्योक्तोएकविंशोवाइतरत्यारभ्यएकविंशइतिवेद्यंतोयथा
स्मात्स्त्रीकाद्विलक्षणःपुरुषरूपोवेदैकप्रमधिगम्योतएवालौकिकस्यप्रतथाप्रमपीतिज्ञा
पनायतसंख्याप्रमानसंख्याकैःश्लोकैरुच्यतइतिभावः॥अष्टौमामाग्रांद्रनीलांबुदैरितिः
श्लोकद्वयेपिवृष्टिनिरूपणेत्वतरवैयर्थ्यमितिशंकायांनावायतश्लेदकंरूपमाऊरामाया
ग्रांतत्संबंधिनेसूर्यनिरूपयतीतिसूर्योपरिलोकयोरित्यादिवतेपरःश्लोकोद्यत्रानुक्तत्रवं

डोशुक्रादिषोऽत्वेणभुवोरमंशाडुलितंचगृह्णतइतिवाक्यविरुद्धंभवेद्यः ज्ञश्चुक्र
यनमितिचेत्तामेवंदृष्टांतेनैवैतन्निरासात्तथाहिपूर्वमप्राप्ततापोपिकामितफलप्राप्त्यर्थंविहि
तंस्वयंमुद्यम्यहितपःकरोतिपुरुषस्तद्विनातदंभक्षात्तथातरणितापाभावेत्याद्यर्थं
वृष्टिजलप्लुतायांभुक्ष्यंबीजमपिनरुंध्यतोयेषुक्षेत्रेषुतापायेस्तेषांक्षेत्राणांरश्मंरवि
करागृह्णंत्येवातद्वदिनस्वस्वभावबशाकिंत्वकृदृष्टांतन्यायेनगोपालानांविशेषत
श्चथछयतिमंतव्यंअतएवग्रीष्मवर्णनेभुवोरश्मयैवाग्रहणमुक्तंनतुजलग्राहिरश्
श्मेनचात्रात्यग्निहेतूक्ततार्द्रतोच्यतेएतेनब्रजजनेष्वानुरूप्यमेवः कार्योभवतिनान्य
दितिज्ञापितंभवतिएतदेवरुद्दिश्यातपशोषितदेहइत्याद्युक्तंभाचार्यैःनिशामुखे
श्चित्यादिश्लोकपंचकात्प्राग्योक्तौएवंलोकत्रयस्योत्यादिद्वादशग्रामाइतिश्रुत्युक्तेकवि
शतिपदार्थेषूक्तचतुष्टयंनिरूप्येदमर्थः अग्रेचपंचत्रिंशदितिश्रुत्युक्तपंचत्रिंशद्रूपतोच्यतेद्वा
दशसुग्रामेषुप्रत्येकंग्रामद्वयनामकत्वेनत्रयोदशत्वेसंभवतिपंचत्रिंशन्निरूपणंयत्तत्त्या
र्थमाहुःस्मृतयोधर्मइतिअग्निहोत्रदर्शपौर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमाग्रयणद्विकाधर्माः ६०

पंचातेवयमेतेमीनादयातेत्यादिश्रुतिभिर्मूलेवाधिक्षयविहितातथोक्तधर्मार्थ
मेवमुंविधाग्रइतिज्ञापनायतत्समानसंख्याकाएवतेनिरूप्यंतइत्याशयनाहुःस्मृतयो
धर्मेप्रतिष्ठिताइतिप्रतिष्ठितत्वंतत्रोपक्रमेतन्निमित्तत्वमितिपावत्तावत्संतादिष्वपनयना
द्याधानज्योतिष्टोमादीनांवर्णभेदेनयागनेदेनाग्निदीक्षानाम्नाद्यामाम्नानांद्वादशवे
देषुमाहुःमाम्नाधर्मिष्ठितिधर्मिणोवेदिकधर्मकर्त्तारःपुरुषास्तेवोक्तधर्ममनुष्वि
त्तांःषष्ठभवतिग्रकामनिष्कामभेदेनतेपिद्विविधाइतिद्वादशविधत्वंद्वादशागत्वे
नापितथातेषांवायुःकर्मानुष्ठानेसाधनहेतुत्वंसंवत्सरैर्मितमितितेषामपिद्वादश
मासात्मकत्वमित्याशयेनोक्तंमाम्नाधर्मिष्ठितिग्रहणेजलस्थलौकसत्यादिद्वादशग्रा
म्यश्लोकेषुजीवादयोद्वादशधर्मिणोयेवाच्यास्तेपिधर्मिपदेनसंगृह्यंतेनिशामुखेश्चि
त्यादिश्लोकप्रतिपाद्यानर्थान्क्रमेणाहुःअर्थःशब्दमित्यादिनावेदोहिधर्ममूलं।
तत्रवर्णाश्रमधर्माअर्थःतत्प्रतिपाद्यत्वात्अध्ययनेशब्दःशब्दग्रहणात्मकतस्मि

स्मृत्यैवमुख्यज्ञानंनिषिद्धधर्मफलंफलंनिषिद्धफलप्राप्तौबाह्यार्थप्रवृत्तिस्त्रजोमद्
श्लोगोऽत्रपचमूपिश्लोकेषुहीनदृष्टांतोक्तितात्पर्यमाहुः।पुष्टिमार्गइतिपुष्टिमार्गम
र्यादामार्गौहेलक्षणंज्ञापयितुंतथोक्तिरित्यर्थः।तर्हिधर्मप्रतिष्ठामाहेत्याशयःकथंभग
वतोऽङ्गोलौकिक्यांसृष्टौपापेनयथापाषंडधर्माणांप्रकाशोनवैदिकधर्माणांथात्रप्राकृत्त
जधर्मरूपंयत्रप्रस्तदन्यत्पापंवेद्योतप्रकाशातिरिक्तःपाषंडधर्मप्रकाश्चावंद्राद्यप्रका
शातिरिक्तोवैदिकधर्मप्रकाशश्चनास्तीत्यर्थःइदंचप्राकृतःशोभाकरंतेनपूर्णोवैदिकोध
र्मोनास्तीतिज्ञापितंभवतिएतेनलीलासृष्टिस्वरूपज्ञापिकेयंप्राकृतिमुक्तंभवतिअत्रत्या
नांकुंद्राणामपिप्रकाशोधुनालीलानुपयोगिनांमहतामपिप्रकाशआवरकम्यप्रकाश
वेवतिवैलक्षण्येवाकिंवापरोक्षवादेनमर्यादामार्गीदन्यदपिवैलक्षण्यमत्रज्ञाप्यते।
तथाहिस्वेआकाशेद्योतःप्रकाशोयेषांतेतथागतिप्राप्तामेवचतेषांद्योतःसोपिनदि
वाकिंतुदिवीतिमत्सोवाएवंमद्योतसमानधर्मवत्सोभगवदर्थंप्रतिभारूपद्यःस्वभाव्या ६१
लक्ष्यतेतानांमानंशोभानिःप्रत्यूहंभगवत्प्राप्तिरेवाअतएवनिशामुखेक्षित्युक्तंप्रिय

प्राप्त्यनंतरमलौकिकचंद्रस्यैप्रकाशनातेत्रान्यथातमप्राप्तांतीत्यतावदेववदेताग्रहो
ग्रहणंपाणिग्रहणंयाप्तांतात्रथापरोक्षंवादत्रापाणिग्रहोक्तिःनहितादृशंप्रत्यक्षमा
रःप्राप्तवतिअतएवनप्तंतिगृह्णंतीतिग्रहाग्रहदेषणेतन्निवारकाभर्तृपुरुषाइतिवाएवं
प्रतियथामर्यादामार्गेनिषिद्धनाभिमारेणतानिपापप्रखंडानिलिंगंखंडप्रिहोच्यतइति
वाक्यात्तद्वापकमत्युग्रंदुःखंप्राप्नुवंतिनतुमुखंतथात्रतेनमुक्तानामपिदुर्लभंसर्वश्रुतिमृग्यं
भगवत्संगंप्राप्नुवंतीतिमहदेववैलक्षण्यमित्याशयःइदमत्रावधेयंतावैपतिःस्यादकृतोभयः
स्वयंपतिश्चेत्कस्मात्पुरोमनस्वकेशपिनहत्यादिवाक्यैःस्त्रीणांभगवानेवपतिर्नतुजीवःएवं
प्रतियथावैदिकेषुकर्मसुविष्णुयागात्रामुरायथानजानंतितथापाशुरेवक्रियतेतुप्रमदोपि
तथायद्वाइदमुच्चैर्यत्रेश्वरामतत्रोमुराःपाशमतुविंदंतिउमाशूपमदावरामातथानोऽमु
राःपाशमानुवेक्ष्यंतीतिश्रुतेःतेषांज्ञानमेवतद्धर्मरूपपाशयोजकत्वेनफलप्रतिबंधकं।
तथाप्रकटप्रभुप्राप्तगमनएतन्मार्गीनधिक्षताःस्वधर्मेणफलप्रतिबंधकरणनयोजयि
ष्यंतीतितथागमनमेवतासांस्वधर्मइतिमुख्योधर्मोज्ञापितोभगवत्प्रेतिायद्वाग्रवेत्रध

प्रेविरोधिदृष्टांतोक्तितात्पर्यमाहः।पुष्टिमार्गेहीतिादमत्राकूतंायर्वग्रामथ्यानिप्रक
टीकृत्यस्वयंप्रकटेफलरूपेप्रभाविंतरग्राधनानुष्ठानम्याप्रयोजकत्वेपिवक्तेयश्चेदाध्य
यनादिकंतन्नमर्यादामार्गीयंकिंतुमन्नार्थंमत्परिग्रहमितिप्रभुवाक्यात्तेषांमर्यादामा
र्गीयत्वामंभवात्पुष्टिमार्गीयंस्वस्मयनाशीर्दानादिभिश्चज्ञानितग्रामर्थ्यग्रभगवतिवि
नियोगशास्त्रोपयोगिश्चाश्चतत्रथाविप्रामंत्रविदइतिवाक्यात्तादृशानामेवाशिषाग्रनिष्फ
लत्वात्तषांस्वस्मिन्वनियोगग्रयविकीर्षितश्चात्तदिछातएवतत्करणंपुष्टिमार्गीयत्वंतेनम
र्यादामार्गीयोधर्मोत्रनाग्रीतिस्थपनायतादृगृष्टांतोक्तिरितिग्रथवाज्ञतवोधर्मइतिये
ग्रत्रौर्धोधर्मःपुष्ययर्मप्रेषादिग्रस्मिन्प्रवृत्तेग्रग्रगयमृत्युःप्रवृत्तइतिग्रर्थैःस्तुतोभवतीयग्रे
वर्त्तुप्रतिशातथाचतमोविशेषःखद्योतप्रकाशोग्रहाभानंववर्षर्तुधर्मःशोभाहेतुःश्रुतिग्रनु
क्यतेप्रकाशग्रग्रहाणांचमर्यादामार्गीयश्चातदशोभोक्यतेमर्यादामार्गविरोधंशोक्टष्टांतः
मंडूकशब्देपिवर्षर्तुशोभाकरःब्राह्मणस्तुग्रेघगर्जितंश्रुत्वानध्ययज्ञानेनवेदाध्ययनलक्ष
णनियमभंगेतदत्यावावःमृज्जंतिकर्मानुपयोगिश्चमुपयोस्तुल्यांतेनवेदाध्ययनात्मकग्र

६२

र्यादाशोभावहत्वेभवतिक्षुद्रनदीनांतथात्वमपितदातथाग्रविहितप्रकारेणदानभोगाभा
मर्यादाधर्मोभावहत्वंःग्रग्रिमश्लोकोक्तधर्माग्रपितदाशोभायैनृणामितिग्राधारणवचना
क्षुद्रार्थजनितालौकिकीशोभोक्तेतिनमर्यादामार्गीयत्वांशेत्राण्यपिपूर्ववत्तावत्तरार्द्धस्य
पूर्ववतायथापापेनेत्यर्थोभाग्रेणवंभावेयोहेतुरित्यादिमर्यादामार्गतिरोधानमे
वहेतुरितिभावःग्रश्रुत्वापर्जन्यनिनदमित्यनेनापिकलिस्थब्राह्मणतुल्याग्रत्रमंडूकाए
वनतुतेपीतिज्ञाप्यतेतेनात्रब्राह्मणानांस्वधर्मनिष्ठत्वंज्ञापितंभवतिग्रायन्नुग्रथवादि
त्यादृश्यनेनापिक्षुद्रनदीवातिरिक्तउत्तरार्द्धोक्तधर्मविशिष्टःपुरुषोत्रनास्तीतिज्ञाप्यतेग्र
तेनेंद्रियपरवशत्वाभावेनांतरंगमुक्तंभवतिहरित्वाहरिरिरित्यनेनापिनृणांक्षुद्राश
यानांक्षुद्रार्थंग्रपदोग्रदजनिकायथातथात्रोक्तधर्मत्रयातिरिक्ताःक्षुद्रार्थानमंतातिज्ञाप्यते
नह्येतेग्रदजनकाःतथावततत्रारभनंदग्रेतिवाक्यादलौकिकीग्रर्थार्थंग्रपदस्तिनत्रुग्र
दजनिकेतिज्ञापतेग्रपरंवालौकिकमहाराजतुल्यात्रक्षुवर्णादिशब्देनैवग्रापिबाह्यैवाप्रभु

परांबुजनविकलीलानेदारिरूपबाह्याभ्यंतरशोभायास्तुदृष्टांतएवनास्तीतिभावः।क्षेत्राणी
त्यननापिमर्वजीवनहेतुभूतान्नोत्पत्त्यनुकूलप्रयत्नवतांमुदास्वदोषणवस्तुतत्त्वाज्ञानेनैवप
रद्रोहकरणंतत्प्रतिबंधकरणेनदुःखबद्धक्षेत्राणिजडानियत्रदपुस्तत्रकिमुवक्तव्यंगोकु
लेचेतनानांमर्वेहितकर्तृत्वमन्येनापिरद्रोहचिंतनेनतत्प्रतिबंधकत्वमितिज्ञाप्यतेतेनात्रपू
र्णोधर्मोनिरूपितोभवतिअतःशूद्रकंधर्मप्रतिशूद्राहपंचभिरितिजलस्थलोकप्रश्नत्रा
मग्राहिनिमित्तमित्यादिद्वादशमाग्राहत्यादिश्युयुक्तेकविंशतिप्रकारेणग्राहकुत्यतश्चा
दित्यत्रिलोक्यायेनोक्तत्वायेनपंचसिःश्लोकैर्धर्मग्राह्यत्वेननिरूपणंजातंअधुनात्र
धर्मिग्राह्यत्वेनग्राहकप्रमाणसंख्याकैःश्लोकैस्त्रिभिर्यतेग्राहादिगर्भन्यायेनधर्मिस्वरूपविशेष
णपरत्वेनिमित्तभूतात्रतोविरूपमाणजातीयोधर्मिणएवात्रप्रधानभूतोऽर्थःग्राह्यग्रा
वस्रेवौपयिकदेहग्राधनत्वंवारिग्राहतत्रकिंवाच्यमन्यत्स्ववस्तुनइतिभावःएकेनालौकि
कगुणक्षयकत्वमुक्त्वात्रमदोषवस्तुनिकटेपिनाग्रातिज्ञापयितुंदूरस्थंग्रिंधुनिरूपितवान्।

रूपग्राधुनिकान्ज्ञापियितुंलौकिकग्रपिभावस्थापयित्वातथाज्ञातवान्।अन्यथादेवोपहत्येति
तिनवदेद्लौकिकत्वात्लौकिकेषुवतथात्वभंभवादितिभावःततश्चपौगंडवयश्चत्रादोषाभावःप्रथ
मग्रित्यादिपुरुषेहिदेहेंद्रियप्राणांतःकरणजीवात्मकःसंघःतथाचोक्तंगवत्यपिग्रायतइतिदेहा
निरूपणेनदोषाभावउक्तःप्रमाणप्रकरणत्वातेनदेहकानाग्रपितथात्वेग्रियंतिअन्यथाग्रख्यादानं
नग्रात्।अथोक्तलीलैवोक्तःतथाहिनहिंगीवग्यतादृगुक्तवदेवत्रत्वंपूतनांतकत्वंमुक्तिदात्र
त्वंवाभंभवतिनवास्तुप्रकारकत्वंग्रपिब्रह्मादिदुरापपुरुषार्थहेतुरुक्तग्रायुक्तमतःकरण
मग्रग्रभवति।यत्रापतिशयोदृष्टःस्वग्रार्थानतिलंघनादितिन्यायःग्रर्वत्रद्रष्टव्यः।नवापू
पूतनास्तत्रभंबंधेप्राणरक्षाभंभवःयत्रापतिशयोदृष्टःग्रस्वार्थानतिलंघनादितिन्यायः
ग्रर्वत्रद्रष्टव्यः।अतएवपुंजस्त्रीवर्यग्रित्युक्तंग्रतितोकग्राप्राणधर्मरूपस्तनार्थिवदशायां
प्रवालमृदुग्रिग्रशैग्रत्रेणशकटेतथाबोक्त्यावस्थाविरुद्धकार्यकार्यकरणेनलौकिकग्रा
णराहित्यग्रभेवोक्तंभवतिहरणावत्रेगलग्रहणेपितथाबकमुखांतःप्रवेशेपिस्वमुखकमलेऽ
खिलप्रदर्शनेनैकदेवलबुवगुरुत्वग्राकद्योनरक्तन्यूनतयावेद्रियदेहराहित्यंज्ञाप्यतेनहियःपू

श्रिव्यांतिशृन्नित्यादिश्रुत्युक्तधर्मवतीद्रियंदेहोवायंभवति·नहिदेहेलघुत्वगुरुत्वेएकदैवयंभव
तस्मावदुद्गमानंवाउक्त्वायोनुश्रुतव्यः।एवंप्रतिदेहाद्यभावेनतदधिष्ठात्रादेरप्यभावादुक्त
गुणैश्चनिर्दोषपूर्णगुणविग्रहरूपत्वंश्रिइतेनदोषाभावस्तापकत्वाभिमानिश्रुत्याइति
पूर्वेत्तएवनिरूपितः।अत्रैवश्लोकेपरविभिःयत्प्रियत्वात्गोरक्षाधर्मश्चारभ्यनोपपद्यतेन्नि
श्चेतोननुगोरक्षाहिवर्णधर्मःतथाचभगवत्स्वयंप्राप्तानांतदपेक्षाविशेषाभावंभावितावि
श्रनुपपन्नमिदमितिचेत्अत्रायंभावः।अधिकंतत्रानुप्रविष्टंनचुतद्धौरितिन्यायेनस्वाभावि
कधर्मान्स्वापयित्वैवस्वयंदत्तवान्प्रभुरितिमंतव्यअन्यथाग्रेदेवोपहूतचित्रत्वंविषयानेनवा
न्यथाभावोनोपपद्येत।अतएवस्वाभाविकपूर्वसर्वधर्मनिवृत्तिर्विषयानकार्येव्याजेनभग
वताज्ञप्तेत्युक्तंएवंप्रतिसर्वस्यफलपर्यवसायित्वार्थंस्वकर्त्तव्यंगोरक्षणंतैःकारयतिप्रभुः
स्वंप्राप्तानांप्रभुकर्त्तव्यकरणस्यैवसर्वधर्मातात्पर्यात्तदकरणेनस्वाभाविकधर्मोश्च
चित्रमितस्मतोत्रप्रभुगवन्माहात्म्यग्रहणंहामयप्रभुगवत्श्लोकादिहरामपिनज्ञानयेदिति
तद्दर्शनमेपिनस्यात्तस्मर्पणेज्ञतेपिप्रभुश्चेन्नमनुतेतदानतस्मंपद्यतइत्यात्मीयत्वेनौगोका

रेमद्येवतत्संपत्तिःइहतुतदर्थंस्वगृहप्रकटनेनात्मत्वमेवभगवानेतेषुमनुतइतिज्ञापते
तेनायमात्मसमर्पणरूपंदुदंतुसाधनरूपमतःसाधनप्रकरणेनिरूपितं·फलरूपंतुप्रेमफ
फलप्रकरणेनिरूपयिष्यते·साधनरूपनवविधभक्तयोनितरंहिफलरूपाणितानिनवापिभ
वंत्यतःसाधनप्रकरणंतेनिरूपितंपुष्पमतीवेत्यत्रपूर्वमवोचामेति।यावैलमङ्गुलमितिश्लो
कस्यार्थः।तन्माधवोवेणुमित्यत्रालक्ष्यसंग्रहक्रीडांकरुमितिव्रजमाभंतिश्चएवात्रलक्ष्मीप
देनोच्यते·एकवचनंतुदिवाकथंचित्रथैवभंभवतीत्याशयेनोक्तं।अत्रैवशरत्क्षपावसंवादार्थं
मिति·अत्रहिस्वच्छंदविहारार्थंवनप्रवेशउच्यतेसवामर्यादानिरूपकशरत्क्षपालक्षणाविसंवादादप्रा
माण्यंस्यात्तन्निरासायतत्क्षणेनस्वरूपनिरूपकंशरत्क्षपाप्रकटयति·एवंप्रतिप्रवर्त्तकशरत्क्षपैव
मोक्षादिविघातकत्वंतत्रतद्विषयसकलदृश्यत्वंवाच्यमितिकैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थंवेणुपदवा
च्यत्रिकथनंवेदेजातथात्वंस्फुटंइदंस्वतःपुरुषार्थरूपंफलंविसंवादिवेतेनप्रमाणेत्रमत्वंधूवि
तंतथाचायमर्थःपुष्टिरूपइतिमर्यामार्गीयप्रमाणविषयत्वंयुक्तमितिभावः।कुमुमाकरवनमि
यत्रराजयेवविहारइतिरसोहिप्रेमाप्रमश्रीरजःशरत्नोक्तोयथारसशास्त्रसिद्धालोकिकीरीति

स्तथात्रापीतिज्ञापनायाह्मत्रैवयत्नप्रधानैवेतिअत्रब्रह्मसंज्ञायतेज्ञानमितिवाक्याद्ब्रह्मस्वरूपज्ञानपू
र्विकैवलीत्यर्थः।स्पृशछिरवाह्मस्पेत्यत्रतानुदृतानदृष्टेतिनिरुद्धानदृष्टेत्यर्थः।अत्रैवतमोपदश्यैत
रुज्जन्मेत्यत्र तरुवैदोषनिवृत्त्यर्थमितिअत्रायंभावः।तमसोज्ञानहेतुत्वेनज्ञानविरोधिवा
त्सकदाचित्स्वप्नमीप्रभगवत्यागतेस्वसंबंधिपत्रपुष्पफलाद्यपेक्षायांचयत्नात्पूर्वोक्तदोषेणद
ग्धज्ञानप्रकटयेद्युःस्वजातिस्वभावेनस्वरूपकालएवचप्रकटयेदुमूदापराधःस्यादत्रता
दृक्रकरुज्जन्मवैयर्थ्यंचअतस्तमोनिवृत्तावज्ञानव्यापिनिवृत्तेर्यथोचितवैवाभवतीतितन्नि
वृत्तिःप्रार्थनीयानतुतरुत्वव्यापिपरमेष्ठत्वादिति।एतेलिनरुत्रावृक्षापेक्षयाकिंचिन्मानीनाइति।
देवापेक्षयामुनीनांतथात्वेप्यहोवाक्यनिर्फलंजनमनुष्यंचजनेरन्विशेषोहीपकत्वेवाधिकमेते
षुतेनतथाएवंवृंदावनस्थयावतारिकायांतत्रप्रथमंधर्मंमार्गीकुर्वन्निति।अत्रहिभगवदाद्यमेव
मुख्योधर्मः।अवतृक्षाणांनिरूपितात्तथात्वेवंवृंदावनेपशून्वारयन्त्रेसइतिवाक्यानुपपत्तेः।
बंधइतिताहशधर्मप्रकटनपूर्वकंरमणंमहावाक्यार्थोभवतिस्वयंपशून्वारणक्रीडायाप्रतिबंधः।
दितितदभावेभगवत्कार्यंस्वयंगोपाःकुर्वंतीतिपशुचारणमपिगोपैर्वेतिस्वधर्मएवावैरूपानांचाबंध

चक्रुश्चतथाक्रीडंतकेशवंप्राहकौरवीअग्निपुत्राप्रहात्मानस्तपसास्त्रीत्वमाप्तिरेप्रभुर्ह्यस्वज
गद्योनिंवाश्रुदेवमजंविभुंअतएवैकजातापात्रुषयःषोडशसहस्रमितिपुराणांतरादवगीय
तइतिआचार्यैरुक्तंपद्मपुराणेगीयतेऽदंडकारण्यवासिनःषोडशसहस्रंत्रुषयःस्वाश्रमांति
कागतकोटिकोटिसूर्याधिकलावण्यश्रीकोशलेंऽदर्शनंहरिरंतर्भावपरेणतेप्रार्थितवंतस्तदी
यस्त्रीत्वतदाभगवानेकपत्नीव्रतधरोऽहमधुनाव्रजेवोमनोरथःसंपत्स्यतइतिप्रादेशतवान्।
तएवैताइतिहृदिकृत्वोक्तंब्रह्मणइत्यादिअत्रैवंज्ञेयंपुरुषशरीरेअतिस्त्रीभावोत्तत्रिरस्तंभावि
ताविरोधात्।एवंसत्येतानतिशुद्धान्ज्ञातपुण्यपुंजान्दृष्ट्वाहरिस्तथाप्रसन्नोभवद्योनायेयत
मप्राप्तात्मस्वरूपानंदस्तिरोभूतात्तदनुभवश्चनपुंस्त्वेकेवलस्त्रीत्वेवाप्राप्तावात्।द्विज
स्त्रीषुतथाप्रपन्नास्वपिदानात्।क्षुश्चपिपुलिंदीषुदानात्।किंत्वचिंत्यानंतशक्तेर्भगवतःप्रभा
वरूपाअपिशक्तयोबह्वयःसंतितत्राप्येतरंगतप्राप्तैकास्तिपत्संबंधिजीवेभगवत्स्वरूपानंदानु
भवोवशीभावोव्यक्तरूपास्त्रीत्वलक्षणधर्मरूपेवाअतस्तासुस्थापितवानितियुक्तस्तत्तिषां
प्रभावोऽतदचरूपोदेहःपरमधुनाप्रपन्नस्तथाभगवदिच्छयतःएतदेवाहुःतेषांप्रभावरूपाशक्तिःस्व

भवतीतिस्त्रीत्वलक्षणधर्मरूपापिस्त्रीरूपकायेत्यायनीरूपेत्यर्थः।यैवतदर्थफलपर्यवसानार्थे
येवाक्यशेषेणसंबध्यतेषांभगवोभगवद्भावःस्तुतिनिश्चितोदृष्टिद्वारादृश्यागतएवभगवतितदुत्प
त्तेःरूपंवैभगइत्यादिश्रुत्याचभावरूपत्वेनैवनिरूपणात्रधर्मरूपत्वंकिंतुधर्मिरूपत्वमेवेत्याशयेन
पक्षांतरमाहुः।भगवानेवचेतिप्रेक्षोहिमेकेस्वरूपंसंपादयतिहृद्यागतेनभावरूपेणसमा
कंदेहादिकमेवंसंपादितमितितद्रूपएवभगवांस्तोक्ष्यतेबहिरस्मदुपरणार्थंप्रकटोभवत्वित्ये
तदर्थोनापिकभावत्वेनस्त्रीत्वमुक्ततोनैतावताकाचिन्न्यूनतासगुणत्वंवेत्येतदाशंकानिरा
सायैवस्तुक्तंयथाद्विजामृतदायकंतद्रूपंतथास्त्रीयत्नोभामृतदायकमिदमितिज्ञेयंएतेनदि
व्यंददामितेचक्षुरितिवाक्याद्भगवदीयचक्षुषायथाभगवान्दृश्यस्तथास्त्रीत्वेनापितादृशोनै
वभगवान्भोग्योभवतीतिज्ञापितंअत्रैवाग्रेचित्रदीपन्यायगतत्वादितिभ्रमजकोहिदोषइत्युच्यते
एतासांतुपूर्वंमापिकेवलंभगवदीयत्वाद्भूतावरणहेतुभूतसंशयहेतुद्वितीयकोटिस्फूर्त्तिस्तद्रू
पेवेतिज्ञापितोऽस्मच्चेतस्त्वेभगवत्पतित्वनिश्चयेनेतरकोटिस्फूर्त्तिरपिगतेत्येतदपिसंधायेद ६६
नुक्तंदोषत्वमत्रानिश्चयस्यैवंतत्रचतादृक्कोदोहेतुःतादृक्त्वंभावात्त्वेदम्याग्रेस्नेहमत्वे

प्रियस्यचेन्नत्वहेतुकतत्प्रतियोगुत्पत्त्यात्तन्नाशएवेतिप्रवेमुक्तोभावेदिकत्वेपिपुनःस्नेहचे
तस्त्वोत्पत्तिकश्चनविशेषोवाच्यःव्रतानंतरमेकत्वेनतत्फलत्वमेवविशेषइत्याशयेनफल
त्वमुक्तंअग्रेपुनःसाधनोक्त्याचाबांतरफलत्वमितिविवेकः।तेनपूर्वमाढ्येनस्नेहेनप्राप्ते
भूमात्रंदयुतइत्यत्राफलवाचकत्वादित्यासीन्नतमित्यतोऽत्रयेभवः।पूर्वंमामप्राप्य
व्रतोपसंहारस्यस्नेहत्वात्पुनःपूजापूजनामभेदमित्रमंत्रकालभेदानांकथनाकृतव्रताइतिप्रभु
वाक्यात्रेदंव्रतांतरमितिगम्यतेऽपिचाभगवत्पतित्वमात्रार्थत्वाद्व्रतस्यस्नेहश्चेतस्त्वेनचांतस्त
न्निश्चयेनभगवदेकमाध्यत्वज्ञानाच्चतदर्थतत्करणंसंभवः।किंत्वत्रःपरंबहिरप्रितथात्वमेवा
पेक्षितांतंत्रचतादृक्फलस्यैवनिमित्रत्वमितितन्निमानिदेवतात्वेयमेवेतितथात्वेनैतन्मानएवात्र
डोक्ष्यतेऽतएवभगवतैतन्मानवुर्दशनामस्विदंनामोक्तंमंत्रेपिबहिःप्रकटतयापतित्वभ
वतमेवप्रार्थ्यमन्यथांतस्तन्निश्चयस्नेहेनतत्प्रार्थनानुपपन्नास्यात्।अतएवनपूजांगत्वमस्यामित्र
विषयकत्वात्।अपरंचपूर्वमन्यप्रार्थनादिक्षतात्तथाचनिबंधेनतथात्वेनीरमत्वंस्यादित्येवंप्रार्थ
नाऽतएवनपृथग्भगवत्पूजास्तताप्रतित्वेनभावनात्सनचैवंपूर्वंमंत्रस्याप्रयोजकत्वेनमंत्रत्वा

नुपपत्तिः भक्तिकर्मप्रधानत्वेनोत्तरभावप्रयोजकत्वात्। अतएवव्रतफलत्वेनस्मर्यमाणचेतस्त्वमुक्तंए
तच्चयथातथोपपादितंअस्मिन्नात्रेर्थेभावनैवमुख्यानत्रेजपोप्यतःमनोक्तः।स्वेष्टप्रकारेणप्रियप्रा
वनमेवात्रपूजारूपमिदमेवभगवतामर्चनादित्यनेनोक्तमितिदिकाकिंचाभगवँश्चैववागुणाती
तइतिपदेनुभयंभवदातंअस्मिन्नद्वउभयोरैक्येपुत्तरस्यागुणविशिष्टत्वेनपूर्वस्याःप्रकाशाङ्गे
दःप्रिध्यतितेनव्रतभेदोपितथानत्वाचार्योक्तावांतरफलत्वपरमफलत्वानुपपत्तिरेककार्यत्वएव
तत्संभवादितिवाच्यंस्वामिन्युद्देश्यत्वेनफलस्यपरमत्वस्यतत्रांतरीयकफलत्वेनेतरत्वस्यचवि
वक्षितत्वात्एवंसत्येककर्मप्राधान्यप्रयोजकमितिज्ञेयंअतएवपुरुषभेदेनावांतरफलस्यैव
परमफलत्वमपिभवतिअतएवज्ञानमार्गीयमोक्षेच्छोर्योगेनदोषनिवर्त्तनेज्ञानेनचमोक्षसंपाद
नंसंगच्छतेअत्रैवाग्रेवक्ष्यमाणतत्त्वप्रकाशिकाविवरणेएतेहिबालकाइत्यारभ्यतज्जोगार्थेवत्पंक्ति।
अत्रेदंज्ञेयंभगवत्सृष्टिकुर्वन्रूपंकांश्चनजीवान्पुंप्रकृतिकान्कांश्चनस्त्रीप्रकृतिकानसृजतासारी
रूपंतथात्वेपितेषांतेषांप्रकृतिस्तथैवभवतिपुंप्रकृतिकास्तुहरिभजंतेपुरुषांशप्रवेशात्।अ
तएवभगवद्भजनविधानेकोनुराजन्निंद्रियवानित्यादौसर्वत्रपुल्लिंगेनैवाधिकार्युक्तः।अ

र्थोभवत्येवेत्यर्थःसमाजइतिभावः।वृक्षमूलाश्रयइत्यत्रावृक्षमूलमेवोपादानंतत्रशेतइत्यंतेगो
पोसंगोपबर्हणंतेत्येषुशयानस्यवृक्षमूलाश्रयत्वमनुपपन्नमितिशेवंव्याख्यानेचतत्रतत्स्थि
त्यातथात्वमुक्तमितिवाच्यंभगवद्विशेषणत्वेनोपपन्नःएवंयतिविवक्षितार्थस्यातिगोप्यत्वेनपरो
क्षवादेनैवोक्तिरियंश्रीशुकस्येत्याचार्यैरपितथैवोच्यते।तथाहिइमानिवृक्षमूलानिस्वप्रियाप्रा
प्तंकेतिनानिगोपीश्चांतरंगाःप्राप्तमख्याइत्युभयानुगुणकार्यकर्त्रीरेतउक्तमूलेष्वेवतद्गत
स्तवंतःतथाचप्तंकेतानेतरंनापिकांतःकरणेनितत्रैवयंतीतितेषुतप्राप्तेनोक्तिःयुक्तत
यास्थितिरित्यतोद्रियवंसर्वपरित्यागेनमानसोक्तटभावप्राधान्येनचपरमहंसवरेडः यं
देशवाकालानामतिगोप्यानामुक्त्यावृषिवं।अतएवपरमत्वमुक्तंप्रियपोगवत्वेतयोगिवेशय
तउपबर्हणंप्राथमिकत्वेनतथैवक्तुमुचितत्वेप्रियदंतेकथनंतेनरतिश्चोत्पाद्यछयनंत
दत्रोच्यतइतिज्ञायते।अन्यथोपबर्हणंतल्पांतर्गतत्वेनतेनैवतत्प्राप्तेर्गोपीसंगोच्यतेएवंसतितदु
क्तातल्पांतर्गततदभावःसूचितोभवतिसचविविधबंधैरेवभवतीतितदंतेआसनोदनार्थेतरं
गगोपास्तथास्तवंतःतदातेषामेवप्राधान्येननायिकानांरदमेवाभिप्रायतेषुभगवतःप्राधान्य
स्थापनमित्याद्युक्तमाचार्यैःपरोक्षवादइतिस्मरद्युक्तियुक्तपदेनैवान्यथापूर्वोक्तरीत्याशांतर

मनोक्तःव्याप्तोऽत्रचैतदनुरूपाणीत्यत्रापगवतिसर्वेसंभवतीतिभक्तिमार्गविरोधिलीलायाअभावा
ज्ञताना मनोज्ञत्वपरीहारोनुपपन्नइत्यतआहुर्मदात्मनइत्यस्यतात्पर्यमगवतीइत्यादिनायथारो
चनेयथावाग्रेसर्वज्ञत्वेनजानन्नपिभक्तपरीक्षार्थमग्रेतमपिभक्तंदुःखहेतुंकालीयफणेप्रदर्शितवान्तत
थाविधलीलानगीतेत्यर्थःएवंनिगूढात्मगतिरित्यत्रास्वकार्योकारणमेवात्रनिगूढत्वेनेनतद्विपरीत
कार्यसंभवोपिअतएवपूर्वंशृंगारस्यात्मत्वंसंगच्छतइतिदिकाविद्यतेभक्तपूर्वाणीत्यत्राकेचिदि
त्यत्वरयोद्भावंनांतद्बीजंदुर्गंधविशेषणेपूरयानुमानाकामःअतएवगंधलोभितेवेतयामिति
विस्पष्टमिउक्तदर्मैश्वर्यंसंभावनापिनेतिातेगोरजोत्यत्रागावोत्रधर्मइत्यादिधर्मसमृद्धरू
पत्वेनगोजातीयत्वाद्गोशब्देनधर्मोत्रोक्तःधर्महेतुत्वेनवाअर्थस्यधर्मस्यधर्मेणतत्संबंधित्वा
द्विशेषहेतुत्वेनवरजोरूपत्वान्मदहेतुत्वाच्चरजःपदेनार्थउक्तःनिःकामस्यान्यसंबंधसंभ
वाकामेयस्येवतथात्वाच्चनिःकामःअनेवरमेतस्मादेकाकीतरमतेमद्वितीयमैक्षत्सहैता
दात्मेतिश्रुतेःतस्मादतदेवानुप्राविशादितिश्रुतेश्चकामेनैवसर्वरूपेणाविर्भूयसर्वेषा
मवानितिवेतथाकेशाःमदाबद्धास्तिशृंत्पलकाःमदैमुक्ताएवेतितथादूरिमिवगतानोमः ६७

निनामनसोस्वशोभातिशयेनाकार्यंवस्वरूपानंददातारइतिचमोक्षस्थानीयाइतिभावः।त
त्रहैरिनेनरसलीलायाश्चादनुभूतेवभवतीतिनिगर्वःअत्रैवकुंतलास्यकामरूपाइत्यादि
उत्तमरसभोक्षदर्शनेस्वप्रापितभोगेष्वलोकमिश्राप्रज्ञतेवभ्रमरवुल्याएतेमुखांबुजस्यप
रितश्चकामयतइतिप्रभुर्णावोद्दीपकाइतिकामरूपाःगवामदाभगवसंगतत्वेतप्रियस्मारक
त्वाकदाचिच्छायामनुदर्शनिमेषादकत्वेनरसानुभवहेतुत्वाच्चानुभावकत्वंमध्येत्वधिकारी
त्वेपरितनुपक्षकथनंवेदितव्यंत्रयोदशाध्यायेप्रकरणतात्पर्योक्तोपरीक्षेविंद्रियाणा
मित्यादिनानुकालीयस्यभक्तापराधित्वेननिग्रहउचितःतंनागभोगेत्यादिनोक्तलीलात्व
युक्तकाउत्पात्पातश्चानुपपन्नाःवस्तुतोहेत्वभावादित्याशंक्यतत्तात्पर्यमाहुःपरीक्षेत्या
दिनाज्ञतोनिरोधःसंपन्नोनवेतिपरीक्षयैवास्मिन्नध्यायेनिरूपतइत्यर्थः।अत्रोपपत्तिव
दंतएवतंनागभोगेत्यादित्यर्थमाहुःइंद्रियाणांहातिनिरोहियस्माद्हेतोस्तस्मिन्निग्रहोर्थप
रोज्ञार्थंहरिःकृतइतिसंबंधः।मृत्योरप्यधिकपोज्ञानकोदंडोनिग्रहशक्तोनोचेत्तेभगव
तःस्वेंद्रियकार्याप्रकटमात्रमेवगोकुलेवाग्निनांताद्दशंपूर्णनिरोधमेवेत्राद्यइतितद्भानार्थं

तथात्मानंप्रदर्शितवानित्यर्थः।उत्पातोपपत्तिमाह्रः।ततोदेवादितिदेवपदेनाधिदैवरूपंक
उच्यतेअधभगवद्रूपःस्वयमाध्यात्मिकाधिभौतिकौप्रेरितवानित्यर्थः।अतएवत्रिविधदुः
खंपुरुषायमहात्मनइत्यध्यात्मंप्रोत्तमःअबीतमोपीत्यादियद्यपिअधीतमंत्रमस्तथाप्य
येनेदंगोदुहंतीतिनवृत्रिंहवस्वयमेवप्रकटस्तथावज्रननंगर्भादिप्रापेक्षमितिपुरुषोत्तम
त्रमनुपपन्नमित्यादितिदभावायपुरुषोत्तमत्वंप्रदर्शयेनोपपादयंतीत्यर्थः।अपराधःअस्मद्ग
त्रैगुण्यंयद्यपीत्यादिपालकत्वेनगांद्विजेश्चैवब्रह्मपानराजमंतामन्ययोरंतस्तयोःस्वकार्य
करणेनवमरइतिचक्रेणापराधस्तथापितयोरपिस्वानेवपतिरितिप्रोढवादित्यर्थः।
चउईशोध्यायेप्रकरणतात्पर्यंक्रोधइंद्रियप्राणयोर्दोषइत्यादिसुकूपाग्रेःप्राणधर्मत्व
नात्रचाग्रेर्निवृत्त्युक्त्वाप्राणदोषनिवृत्तिरेवोच्यतेकालीयकथायामहकथनेहेतुः।अत्र
वहीतिअन्यतरदोषमत्वेपुनर्यकार्यावश्यंभावेनतथा।महतोगरुडस्यापिप्राणदोषा
देवशापप्राप्तिर्यतोतःसर्वथानिवर्तनीयइतिज्ञापनायपूर्वंप्रासंगिकीकथेतिभावः।काल
स्यापगमार्थंलोकत्रयरहितस्यापिभयहेतुत्वेद्यक्रवकर्मास्यरक्षार्थंनक्रापराधस्य

तेभगवतायत्रानीतोयेनतस्मैवेनाशोभूदित्यप्रकृतकर्माकिंवागरुडस्यप्रभुविहारस्थ
नत्वेनैवतत्रतज्जीवमात्रापाडनेनेशापप्रयुक्तवादनाद्यनावाशोभनेरपिभक्तापराधदोष
निवृत्तिःप्रयोस्तितत्रिषकार्यादिषुशापप्रयोक्तृत्वात्रदुरासनादिनापितथायमुनयाम
पिदोषनिवृत्तिरनयैवलीलयेतिज्ञापनायप्रासंगिकीकथेत्यर्थः।अत्रप्रविशेत्यत्रेदमनु
वादकमितिप्रवेशेतीरगानांविशेषणंतथात्वंस्वतएवप्रविष्टातीतितदनुवादत्वंशे
कात्रन्यथाविषप्रवेशएवतस्यादितिभावः।पंचदशोध्यायेकृष्णकोकिलारम्भमित्यत्र
कृष्णितेपरपुष्टइतिपूर्वेरह्निकृष्णितोद्गमः।अत्रनविवाहितपुंस्त्वंभवतिकिंतुपरस्मि
न्वेतिकृष्णितेपरपुष्टेभावापेक्षयते।कोकिलश्चपूर्वंकाकपोषितइत्यतस्तस्मैनेकोकि
लोस्त्रीकाथोव्यक्तइत्यर्थः।षोडशाध्यायेअजागलोमहिष्यश्चत्रातेहिवर्षवृद्धात्या
दिग्राम्यपशुसंबंधतरुणेषुस्त्रीत्वानुशासनादस्त्रीप्रयोगादतरुणत्वंज्ञापतइतिथाय
ज्ञदशाध्यायार्थकथनेनीलाग्रहदशेभ्यइत्यादिनाननुसर्वानीलानिरुद्धभक्तग्रहि
तित्यत्रकोविशेषइतिचेदुच्यतेप्रलंबबधदावग्निमोचनाभांडवयज्ञानांतदुक्ततच्छ्रवणेन

व्रजस्त्रीनांवपूर्वेस्माद्विशिष्टभगवदाप्तिरेवविशेषइतिअपरंवानिरुद्धभक्तप्राप्तिर्य
प्रभोरनुक्तालीलायायदुक्तंतेनदिवास्वामिनीनामिवरात्रौवयस्यानामाधुनिकात्मय
क्तयामिथोभगवल्लीलागानेनतन्नावापत्तिरेवजाताएवंप्रतिप्रभुर्योयोलीलांकरोतिप्रा
प्तागोपानांरुदयेनीष्टतीतिज्ञाप्यतेअवेतद्वमितिलीलाभक्तिनांसर्वेषामित्यर्थः
नचितःपूर्वमपितयोर्भूतत्वादस्माद्ग्रीष्मात्पूर्वमेवैतयोःकथंनिरूपणंतत्राहुःदोषाप्त
मनइतिअक्रीडेतिप्रारब्धार्थमपिदैत्यादेबंधिनीत्वाकेवलानंदरूपत्वमेवक्रीडायाःम
त्वाप्रजापत्यइतियोवैयज्ञदशंप्राजापतियज्ञमवायज्ञंवेदेतिश्रुतौयज्ञात्मकप्रजापतेःम
ज्ञदशत्वमुक्तमितितत्समानंरम्याकेध्यायइत्यर्थेःतत्रांगदोषोनभवेदितिगोपालानांप्र
भावत्यामक्यारात्रावपिनिरंतरंगुणगानएवक्रियमाणेप्रातरादयःस्नेहाज्जागरणंप्रतु
रत्वंज्ञात्वाकदाचिन्निवारयेयुस्तांप्रभावनाभक्तिश्चेत्स्यातएतल्लीलाश्रवणेनप्रा
दात्मज्ञानपूर्वकःसुदृढःस्नेहोजातस्तांप्रतीतिताप्रप्येतदेवरोचतइतिनप्रतिबंधक
त्वंप्राहित्यर्थेःअवंप्रेरणेछोधनेइतिअप्रास्तेभगवद्धर्मात्मकंत्वेयथाभगवदाविर्भावे

तप्राप्तात्मन्नित्यवपुर्भोगइत्यर्थःवैजयंतीचमालामित्यप्याहप्रातस्तोप्राछादिकामिति
विशेषप्यापिवस्तुयाथात्म्यज्ञानाच्छादकत्वमस्तीत्याशयेनेदमुक्तमन्यथागोविशेषकंचरूपेनि
रूपितमितिनवदेयुःरंध्राचेणेरित्यत्रागुढापिमंथिनाहेवंतरमप्याकृर्यात्वेतिनादोहिरात्म
कोधारावत्करणद्वाराहृदिप्रविष्टःस्वएवभगवदाद्यप्रवेद्रियविषयकविबिधरमणावैनिकैःपाथः
प्रवाहस्वपुष्टेरमपूरकोजातोयेनरमानशीलव्यसनानांपरस्परंतर्णनरूपोबहिःप्रकटोभूत्वा
भावप्रावल्यात्कदाचिदितितत्रहृदयस्थितोधररसोमुख्याधररसौम्यांशएवेतिप्रप्रवोग्राहहृदिस्थितःपर्यो
येणसर्वोग्रांहृदिप्रविष्टःतदानिर्वचनीयोत्कटभोदयेनग्राह्यत्वदनुभवयोग्यताभवतीत्यर्थः
र्थःएवंप्रतिघावदुक्तरीत्याप्रोंशोनांतःप्रविशतितावदपिग्राह्यत्वंभोगयोग्यतानभवतीतिशेष
ग्रंथोक्तेशेषःतदर्थमेवेतिरमपूरेणतदंशप्रवेशार्थमेवेत्यर्थःअत्रैवाग्रेग्रांतएवेतियतोहितभक्ति
प्रतापप्रयंरमःफलत्वेनप्रार्थनायएवतिष्ठतिनचुतत्प्राप्तौवायंप्राप्तोभवत्यतोवंशध्वनिबंधिभक्त
निरूपणानंतरनिरोधेनिरूपितइत्यर्थःएतत्प्रैवतीत्यर्थांतरमप्याहःमृष्टुत्यत्रानामितिभक्तना
मितिशेषःभोगोभक्तिरमभोगइत्यर्थःएतत्प्रयवग्रायीतिएतदप्राप्तौतेषामपिमृष्टवृत्यत्रिर्वे

र्थत्यर्थः। एतेनान्येषां कैर्धृतिकन्यायेनैवजन्मवै[illegible]ष्ण्यापितंभव[illegible]नैःकर्मेमप्रमच्युतभा
वेत्यादिवाक्यैः। तर्ह्येवंफलप्राप्तिरुक्तादग्रिमश्लोकाद्यंव्यर्थमित्याशंक्यतत्तात्पर्यमाहः। ततोवि
मोचमित्यादिद्वयेमुक्ताः स्वांतःस्थितएवजीवालीलार्थंमृष्टास्तेषांपरमानुग्रहतोनित्यलीलामध्य
पातिभक्तैः। अहैतइत्यानुभवंकारयित्वापुनःपूर्वभावंसंपादयंतीतिस्कंधद्वयेननिरूपितइत्यर्थः।
पुनःपूर्वभावसंपन्नेरेवप्रत्यापत्तिपदार्थत्वात्। श्लोकएतद्प्रकटनमतात्पर्यवदंतआवश्यक
तांवाहुः। अत्रन्यथेति। अस्यैवपरमपुरुषार्थत्वेनसृष्टमध्येयत्रकुत्रापिप्रकटनेनैवसृष्टेःसार्थकत्वात्र
न्यथाप्राणसंबंधरहितदेहसृष्टिवत्साव्यर्थमि[illegible]त्यर्थः। [illegible]ज्ञानामितिभद्रादिनामित्यर्थः। मु
ख्यप्राणंप्रतीति। मुख्यपुरुषोत्तमः एतांसंद[illegible]वापेक्षितइतितत्प्रात्मत्वेनकथनेनएवप्राप्तो
भवतीतितथा। अहएवतामित्यत्रप्रकरणार्थविरोधोदुर्भाभक्तैरितिश्लोकेहीनानामपिचरणरवि
दसंबंधिकुंकुमसंबंधमात्रेणलक्ष्मीप्रमानभाववत्वंवरणमाहात्म्यमेवाभ्यर्शमात्रेणप्रत्यक्षमोदज
नकत्वंचरणस्यभक्तिमार्गरूपइतितद्धर्मप्रकटनंभक्तिस्थापनरूपमित्यर्थः। एवंतत्तात्पर्यानुक्तौबाध
कमाहुः। अन्यथेति। एकारांतरेणतात्पर्योक्तावित्यर्थः। पुरुषोत्तमप्रश्नश्लोकेपिहीनायाःसंबंधोक्तौहीन

योजनायांभवोपिइदमेवोक्तवैलक्षण्यात्। नादिद्येनेनायंतातदैवनिकटस्थमणिस्तंभादिग
तभगवत्प्रतिबिंबआदिपदात्तत्रायोयंवपूर्ववदेवोपालंभादिद्यर्थः। अत्रस्थिद्यम्याभावोए
वंस्वमनोर्थइत्यादि। अधुनाश्चितोमार्गमनमुच्यतो। अग्रेबालाकुचरिद्येनतेषांतत्रस्थिति
ज्ञाप्यतेनान्येषांएवंप्रद्यर्थोक्तोपीनांगमनमुक्तंभवंतीतितदिदमुक्तं। एतामुताहशंतद्भक्षु
मद्गुमाहुरितिताहगेहेपिसंमुखंमुखंनक्षतवद्यइतितत्रेहाऽहिरेवप्रमत्रमुखानीताइतिज्ञाप
नायविशेषणमुक्तं। एवंस्वमनोरथमिश्रइतिद्रुमाद्रुर्वैयग्रोहेद्रुरुक्तः। अथवाधुनाप्रनाश्लि
ष्टप्रियास्वक्तेदमिलाषिणोदामबंधनाभावंदृष्ट्वास्वार्थंसंदिहानामाताःसंप्रत्रोतस्मिन्स्वमनो
रथोपिसेत्स्यतीतिनिश्चयेनैतामेवमर्थेइतितथोक्तादशमेध्यायेद्वमेकालेद्यत्रावस्थुतःपरिछे
दकत्वमित्यादिनानुसंधेयंतत्रावस्थुनौघटादेःपरिछिन्नत्वेनतत्समवायिकानोभगवतोपिपरिछेदाप
त्तेरद्यतआहुरवस्थुनरद्यादिपदैस्त्रेतिवादिप्रवादात्तथाचतन्मतेस्थूलएवसर्वंप्रवनसमर्थोनव
स्थुरूपेणाप्याविर्भावइतिनतत्रतपरिछेदशंकाभगवतीर्थः। अथवासंप्रवेतस्यपरिछिन्नत्वेपिनसंप्र

यिनस्तथाचुंप्रवेषांवादिनांप्रमतंशष्टप्रतथाचेष्याकाशप्रतथावादिप्रयर्थः।गृह्यमाणैरयत्रांते
षांधर्माणांग्रिप्रादिभगवद्ग्रहणहेतौप्रयुप्रग्रहइतिवक्तुंतद्वेतुमाहुः।तेषांग्रिप्रादितेषांघटादीनांव
दाश्रयत्वादाश्रयप्रचप्रहणनियमात्तथाप्रविचुंयुक्तमित्यादिप्रक्षेधर्मोणांघटादिधर्मोणांग्रिप्रित
प्राङ्मग्रिप्रहणनियमात्तथेप्रयर्थः।यद्यप्येवंधर्मिग्रिदप्रतथर्थकंतथापिप्रक्षेकंग्रिन्नहेतुकथनार्थंग्रि
तिज्ञेयंएवंप्रयुप्रग्रहेहेलुमाहेत्याहुः।तत्रहेतुरितिएकादशेध्यायेप्रकरणतात्पर्यनिरूपणेवसचार
णदोषप्रनिवृत्तिर्वंशप्रारणमितितन्निवृत्तिरूपंतदित्यर्थः।अनीश्वरप्रैवकर्मवसचारणमितिशूरस्य
तत्करणमनुचितमितिदोषबुद्धिस्तन्प्रारणकथयानिवार्यते।नद्यनीश्वरएवंभूतंज्ञातुमेवंहेतुंवा
शक्नोतवद्यस्तन्निवृत्तयेःकिंचुतप्रयुरवेपिवसप्रारूप्यतद्यथागतद्वाप्रांतसबंधिवेलरूपतइति
पशुवेनकंटकशर्करादोत्रप्रवेशहेतुभूतप्रावएवनिवर्त्तितइतिज्ञाप्यतेतथासद्यपराधःप्रादि
ति।एवंप्रतिवस्तास्तद्वारणंच।तयोःप्रबंधिदोषस्येत्यर्थः।प्रंपद्यते।भगवदीयेषुप्रवेशद्यफलेक
करकप्रलेप्रबंधःदोषबुद्धेःफलेस्वरूपनाशःतेननिर्दोषबुद्धाभक्तप्रंगःकार्योनकर्त्तव्येतिज्ञा
पितंभवतिमूलेभक्तानिष्टनिवर्तनेलोकवेदयोरगणनाचागोपालदोषेतिदंप्रद्यौवनोभानुतापो

प्राज्ञादाधिदैविकप्रौवकरणंत्वेकिंवाच्यंकार्यप्रंपत्तावितिवागग्रिप्रतित्वाद्युक्तेस्तात्पर्यएए
तेनशष्टनिष्टरप्रप्राप्तौप्रधनप्रंघत्रिरुक्तभवतिकिंचावार्थज्ञानेरप्रस्वरूपाज्ञानात्त
त्कार्यप्रंभवइतिशंकाज्ञप्तपदार्थोक्त्याज्ञिरप्तास्वरूपात्मकत्वादर्थप्रास्वतएवप्रकट
त्वात्तज्ज्ञानप्राधनानामपेक्षणाऽलवत्वाच्चनप्रश्रुत्वादिकंप्रतिबंधकमतःप्रर्वमवदातांत्रप
रंचाज्ञप्तमुखान्निर्गतप्रतत्रापिपरंपरप्रसंबऽप्रपीयूषप्रायत्रैतादृशत्वंतत्रापिप्रशुतत्रप्रा
ज्ञान्मुखपानकत्रीषुकिंचाचाप्रित्यत्पुत्कंगज्ञापनायापिनिर्गमनाफक्किरिक्किरितिज्ञेयंत्रान्य
द्वाप्रुखप्राग्निरेवनप्राज्ञात्तत्पानकत्रीणांकदाचित्तत्पीयूषंतापमप्पुत्कटंजनयतिइदंतुतस्मा
न्निर्गतत्वेनप्रदैवानंदजनकप्रेषनतुतथातस्माद्भिन्नत्वेनपरंपराप्रंबधाश्रुतऽर्मांभावात्त्र
तएवप्राज्ञात्संबंधानंतरंयादृशस्तापरतादृशोनपूर्वंकिंतुप्रद्यप्रंबधत्रऽर्मवत्वप्रापिप्रह
ऽत्वात्कंचनतापंजनयतीतिज्ञापनायतावदुक्तमितिप्रतिज्ञणंनूतनकर्णात्वादितिपुटत्वोक्ता
तत्रपथैकेनरप्रेनपूर्णेद्वितीयरप्रावकाशोनप्रंभवतिातथैकैकज्ञणप्रबंधिनादरप्रप्राप्तित्वात्त्रे
नपूर्णेपुटेद्वितीयादिज्ञणप्रंबधिनांतेषांप्रवेशप्रंभवात्तत्पानार्थंद्वितीयादिपुटापेज्ञावश्यकीतित

यात्वेत्रान्यथाकरणभावेननादग्रहणमंगवाद्वितीयादिपानमेवनभवेत्तात्रैवंज्ञेयंभगवत्संबं
ध्यर्थोनलौकिकेंद्रियग्राह्यःकिंत्वलौकिकैरेवतैःप्रभुदित्सावतत्रहेतुःतथाचतयैवतावत्साधनयं
पात्रिर्भवतीतिनानुपपत्तिःकाचित्प्रयोजतांवेत्यत्रामंबोधनंदयार्थमितिदययाभगवत्रिकटए
वस्थापयेदितिभावःतेषांशरीरतिःपत्रवैरेवाहृतांगत्वेनान्यदर्शनाभावछरादिभयाभावश्चेतिकेचि
त्तनयस्तदेत्यत्रभवैतत्वंज्ञातवंतश्चेतिभगवत्स्वरूपात्मकरमतत्वंज्ञातवंतश्चेत्यर्थःगागोपकैरि
त्यत्रामत्रैषांप्रेवचनानामित्याद्यमतत्रगछतश्चेत्यंतांशुद्धिनिहृत्तिरुच्यतेावस्तुतत्वाज्ञानदेवभूतत
रुत्वस्वभावोऽशुद्धिपदार्थोत्रविवक्षितःपूर्वंत्वस्यमुखनिर्गतेत्यादिनाऽशुद्धेपिप्रतितपुष्टेष्येतद्
प्रानुभाविकाभाभश्युक्तेतितत्फलवत्योगवश्चितत्संबंधेप्रतिवनस्याऽपितरुत्वादिस्वभावो
क्तघनपूर्विकारप्रप्तिर्भवतिागोपेषुरसिकत्वंम्पष्टंतदेवधर्मपदेनोच्यतेातदेतदुक्तंप्रेतदीया
शुद्धिर्धर्मश्चतत्रगछतश्चेत्यनेनगोघृतस्थुरितिपदेनक्रियानिहृत्तेरप्युक्तत्वात्तत्संबंधादत्रापि
तथावेणुस्वनपरोदार्योक्ताप्रांगिकाप्रेदंनादकार्यंवस्तुस्वभावजन्यतदिरूपभगवतांय
नाःस्तताग्रांगिककार्यकथनेनप्रत्रैतेषैवैतद्दृश्यतत्रैतत्रादविषयेषुकिंवाच्यमितिज्ञाप्यतेषु ६१

स्वतःकरणेभगवत्तिरोधायकत्वमितिप्रेवकानांग्रोनुचितश्चेतिसूपंबकंप्रारितवानित्यर्थः
दर्शयंस्तद्विदामिग्रत्रावजेयावद्धिधश्चेत्यारभ्यभगवानुवाहैंग्रेतांइदमत्राकूतांप्रभुपुत्रत्वेन
प्रवैषांग्रेछंभगवतिव्यवहर्तुंप्रशक्यवेप्रतिग्रदिभगवांस्तत्रप्रज्ञावानुरूपंतेषुस्वयंनव्यवहा
रेत्रदारूपचेष्टादिभिर्भगवदाश्लेषादिविषयक३क्रूट३त्पन्नोभावःस्वविषयमप्राप्यकोवेदकिं
कुर्यादतस्तथाकरणमावश्यकंाइमेएववहतांशक्तिवहनेउक्तेभगवतायत्रकुत्रचित्तथा
थे करणेतेषांचप्रवंग्रमहंपँछंकरणबालत्वेनेवलोकाविगानप्रसिद्धमेवबालचेष्टितैरित्यनेनोक्तं
किंचापरंपराहर्षजननएवैयंव्यवस्थायत्रतत्रबालचेष्टाप्रज्ञास्वरूपेणयेषुतज्जननेतेषांरीतिःकथंव
कुंशक्येत्याशयेनबालचेष्टितैरित्यग्रेभगवताकृतंतदपीत्यादिकरणव्यापारत्वेनबालचे
ष्टितानामेवात्रतथात्वंयत्रस्वरूपमेवाग्रक्तिहेतुस्तत्रग्राह्यत्वज्ञानमितिज्ञेयंगोपवृद्धाइत्यग्रेभा
गेग्रवेदेवोधिष्ठितेतिाग्रधिदैविकाइंद्रादयोतरंगमेवकाभूत्वातत्रस्त्रीलोपयोगिस्वानंग्रक्रीडय
प्रभुंप्रतास्तंतश्चेतितथात्वंमुर्क्षःकथंचिदिग्रग्रेभेउत्पातत्वंवेतिानग्रादितिशेषःप्रतीकारएवात्मा
तत्राहव्यत्रादितिभावःवृद्धस्त्रीलोकादिघातदाकेवलंरक्षोपकरणमात्रपरत्वंतामग्रवंप्रभुवेन

कर्ममार्गोयद्विजग्राहितेनवराजमत्वंप्रमाणप्रकरणेयशोनंदनिरोधोमुखाइत्येतत्प्रकरणार्थंभूतनि
रोधतारतम्यज्ञापनायमाविकत्वकथनंअनुज्ञत्यत्रुतैर्जैत्रूनिश्चत्रातेषांदोषदूरीकरणार्थंमितिलीला
विरोधिभावप्रकटनंदोषः।अलौकिकज्ञानंचतथाप्राज्ञतानुकरणंचतद्वेतुःतथात्वतदज्ञननार्थंत
दनुकरणमित्यर्थः।पितरंजगद्गुरोरित्यत्रातथैतन्निदर्शनार्थंमितिवयंगोपालसूनुरपितत्पिष्टवेनपर
ब्रह्मरूपएवतथाप्राज्ञतयंघातेषुप्रतीयमानोपिजीवोहररूपइतिज्ञापनार्थंमित्यर्थः।लीलायनैरित्य
त्रआप्तएपिभयतीत्यादिःसूक्ष्मरूपेणविश्वाभमुत्यादयप्रतिबंधकोतेनैवापगतेस्वेष्टरूपमावि
ष्करोतिहिभक्तास्त्रिरुतिरिष्टापिफलंतदितरेष्वपि।निरोधेषुप्रभौदोषारोपाभावःफलंत्विह्क
दाचिन्निजभक्तानांपित्रादीनामनुज्ञप्तातसंगतस्त्रजोल्लासःकुर्वन्हरोविराजतेक्वचित्परस्प
रंगुज्ञानुरागवशतोवनेकथंचिद्भक्तमंगेत्यनिशंरमतेप्रभुःकदाचिद्भक्तपित्रादिनिषेधेपिनि
ज्ञाग्रहात्तनयतिस्वेष्टदेशंचात्रुर्येणप्रतावान्नारकदाचिद्भौत्रुकावेशज्ञापयन्स्वस्यनृपत्वोऽन्या
यंगनिवृत्यर्थंवानरैःयहितप्रभुःपुलिनस्थितभक्ताधेबद्धपायकार्थंभूतात्तस्थितप्रतिबंधचना ६२
शयत्येवप्रवंतःअन्यस्यदृष्टिमानेनभक्तनैकद्यमाक्रयात्।बालभावाग्रहेणैवतमप्राप्यतदाख्यो

अतोभीताअत्यादिगोनिष्टरग्रहणार्थंबंधनादिप्रयासंकरोतितथाप्रमाप्रयासंमाक
रोत्वित्याशंयेनप्रभुप्रयाप्राभीताःस्वतएवसमर्पयंतीत्यर्थः।निदानेइतिपाठनामोक्तिः।
एवंनवविशाध्यायेप्रकरणार्थंनिरूपणेविद्यापंचकमत्रापीत्यादिप्राह्लादसंभवेपरंपरयापिप्र
गवानेवमेवोदेहेंद्रियादिकंवतदर्थमेवविनियोक्तुंयेनस्वार्थमपीतिनिर्णयरूपैकादे
हनिर्वाहार्थंप्राणादिधर्मनिवृत्यर्थमपिस्वतःसंभवेपिप्रभुरेवप्रार्थनीयोनत्वन्योपिप्रभुश्चलो
केनालौकिकंकरोतिभगवद्भावेवानुग्रहएवनियामकोनत्वाधीनमपिशास्त्रीयमिति
निरूपणरूपाद्वितीयाइतरभजनेनकार्यपारंपर्यागतमपिधर्मंभगवद्विषयंआत्मावियुजे
दितिरूपातृतीयाभर्वावस्त्रासुहरिरेवनोभगवांश्चाक्लिष्टकर्मारक्षत्येवस्वानितिवचुरी
यामहांतंपूर्वकःपरमस्नेहोभक्तेष्वधिक्यज्ञानंवेतिपंचमीएतत्संचकंसंपत्तौपूर्णोनिरो
धःसिद्धइतिस्वकार्यसंपन्नेजातेपश्चादिड्वादिविषयिणीदृष्टिकृतवान्नाहंमेवोक्तंतस्मिन्न
ज्ञातेमुरेक्षणमित्यनेनाएतच्चिरुपणतात्पर्यमाहुः।अतएवपश्चान्निरूपितंव्रजेंद्रप्रभवभगव
त्प्रकर्षज्ञानहेतुभूतवरुणदर्शनंकारितवान्नाहंमेवोक्तंतस्मिन्नज्ञातेमुरेक्षणमित्यनेनाएत

न्निरूपणतात्पर्यमाह्रः।अविद्याकार्यमिति।अविद्यातत्कार्यमेवेतिज्ञेयंस्त्रीपुंप्रेतितयोस्तथा
निरूपणेहेतुस्तुल्यत्वादितिअविद्यासंबंधाभावस्यतुल्यत्वादित्यर्थः।निरोधस्यवा॥७॥ए
कोनविंशाधिकशततमार्थनिरूपणसंदर्भः॥७॥अन्यपूर्वास्त्वन्यथैवज्ञातसंस्काराइतिअत्रेदंज्ञेयंस्त्री
णांविवाहएवमुख्यःसंस्कारःसमंत्रकत्वात्सचस्वर्गादिफलकाग्निहोत्रादावधिकारित्वसंपा
दकोलोकेप्रसिद्धतेचातथात्वाद्भगवत्संबंधस्यफलत्वेनवक्ष्यमाणत्वात्तत्रत्रुट्यप्रयोजकत्वा
दितत्कथनमात्रप्रयोजनकमित्यादिविवक्षितफलप्रयोजकएवकश्चनधर्मःसंस्कारश्चेष्ट्वा
व्योत्रवाच्यः।सचविवाहजनितःतृतीयपुरुषार्थरूपविशेषानुभवहेतुरेवासदंपत्योनसंभवती
तियत्तत्तद्रूपमर्यादाअतएवान्यथैवेत्युक्तंभगदीयानामन्यत्रविवाहस्यानुचितत्वादापरं
तुतैःसहसंबंधाभावाद्भगवद्रूपोषकत्वाच्चास्यसंस्कारत्वेएतेनायुक्तमपिपरिहृतंनह्य
नुचितःसंस्कारोभवतीत्यनवद्यमखिलोकिंवालोकानुसारिणीविद्याकर्मज्ञानात्मिका
पुरानिरूप्यतइतिवाक्यात्लोकानुसारेणात्रकर्मनिरूपतेनतुभगवच्छास्त्रानुसारेणभगवद्
र्थंभगवानेवप्रेक्षतइतियत्तत्रतत्रमर्यादालोकेहिप्रियप्राप्त्यर्थंतदीयाकृतिकाप्रार्थ्यतेतथात्रापि ६२

स्थितानेकविधालीलांकरोतिव्रजवत्रजः।स्थापयित्वैवान्यगमनप्रतिबंधकमात्मनःकेवलस्य
गतत्रयाधनंविदधातिचाभक्तांहिविविधैर्गोवैर्युक्तांहरिरपिकवितएकत्रैवास्थितोन्नावाक्रमेण
त्याद्यतात्रप्राप्तुंकदाचित्प्रयोक्ष्यतेतत्रतत्रस्थितस्तथाअथवैकत्रमुनिनेवेणुवादनलीलयाग्रे
गतेस्थितान्नावग्रहयात्युक्तेःत्युदारधीःएतदेवव्रजस्थेणपीत्यादिनोक्तंमुनोपितंएतद्ग्रेमूलरूपली
लेत्यादिनिरूपितंतद्भावःप्रोच्यतेयमयुक्तदनुग्रहतःस्फुटःप्रमाणरत्नप्रकरणेयंहारेपिश्रुतः
व्रजतानोच्यतेचत्वमिदंनोभवतिद्वयंअतएतत्त्रयंप्रोक्तंव्रजतापरिचायकंअर्वाग्ज्ञातस्वरूपंहिव्रज
पूर्वैरिरमयातत्तोखिलजगद्रूपंज्ञातत्रातिपुत्तराःमर्यादाःकुरुतेलीलामिथोयाप्रपंचतः।अतीत
यात्रयेभक्तिमार्गानप्यकरोद्दृढान्।अशेषवेदशास्त्रोक्तफलभोगायवेदतोआत्मनःप्रकटीश्च
यक्रीडतीत्यपिसूच्यतेभक्तांश्चसर्वंपरित्यज्यप्रभुप्राप्त्यैयथारहःस्थितास्तथाचकुरुतेस्वयमेव
तदापरःयतोनन्यप्रतिज्ञेयंतथेत्यादिनोदितोआज्ञास्वरूपदानेनपरानीलेयमित्युपिला
लनंबंधिवस्त्रत्रयंभगवदात्मकंप्रवर्त्यैकत्रततोवेणुनादात्मकोच्चहिएतत्सर्वंज्ञाप
यितुमेतल्लीलात्रयंशुकेःउक्तमित्युक्तमाचार्यैर्गोप्यंवापियूथितोअग्रेध्यायंत्रयंप्रहिन्नमित्युक्तो

त्यु

तत्रकोमारंजहुः ततश्चपौगंडवयः श्रितावल्लिपुत्रकः मंदर्भः इतिप्रथमेनकथाद्वेवंविहारैरित्य
यात्ततश्चपौगंडवयइत्यत्रवक्तानोक्तेतिज्ञायतेऽन्यथातदेतदध्यायत्रयानंतरमेवकौमार
यागंवदेत्काकिंचापौगंडेपरिकीर्त्तितमितिवाक्यात्पूर्वाध्यायएवततश्चपौगवयः श्रितावितिवा
क्यंविरुद्धंस्यादनर्थकंचात्रतीयाध्यायांतेप्येवंविहारैरितिश्लोकोधुनाकैश्चित्पुस्तकेषुलिख्यते
तदप्रामाणिकमितितोपितथाह्येयंभगवत्प्रियाश्रुतलीलानुश्रुतिश्चेतदनुश्रुत्यभावात्तटी
यस्कंधेश्रीमदुद्धवेद्वादशस्कंधसूतेनचैतत्कथायाश्चकथनाद्धानधारणाभेगमप्रोपलभ्यतेनैवै
कचिन्मेमनोमृषागतिःनमेरुषीकाणिपतंत्यमस्पथइतिब्रह्मवाक्यविरोधश्चाइत्थंरतत्वेन
ज्ञानवतस्तत्परीक्षाज्ञातेर्महानर्थरूपत्वात्।अथवाकल्पविकल्पेषुनविमुह्यतीतिकहिविदितिभगव
द्वाक्यविरोधश्चातोकेनजीवहरणमित्यादिनिरूपकग्रंथेश्वरत्वेनज्ञानवतस्तत्राहग्रंथेत्यादिग्रंथ
वाक्यैश्चआचार्यैःप्रस्थितिमात्रेणविवृतमित्यस्मिन्निरुपेक्षितोद्वादशोध्यायेप्रकरणार्थौक्रौगोपाला
नांनिरोधइत्यादिएतयोर्निरोधेमुख्यतयोच्यतइत्यर्थः।प्रथमोयमितिवयंग्रानांस्वामिनीनांवाग्रे ६३
स्मान्निरोधादधिकंयद्वक्ष्यमाणंतदेतत्प्रकरणेक्रूरप्रेक्ष्यमतयोरपिप्रथममेवेत्यर्थः।पवधैवेति

कात्यायनीप्रार्थ्यतेऽलौकिकीग्रायथाऽन्यादिदानेनतोष्यतेतथेयमलौकिकप्रकारेणेति।
अन्यभजनदोषोपिनैवंग्रंभवति।भगवत्तोषहेतुत्वेवपुर्मंडनतुल्यकदात्वेनरग्रंषकत्वात्।वि
वाहितानांतुप्रौढत्वंजातभावांकुराणमनुदिनमेधमानप्रेमाढ्यैर्दुर्लभेष्टाणेष्टाणप्ररूढतट्
ग्रपूरमत्तत्वेनान्यस्फूर्त्तिरहितानांग्रमयविशेषग्रमागमएवापेक्षितः।ग्रर्वानषग्रगीतमित्या
रभ्यनन्यवर्त्मनेतेत्यैतेनचित्रैरूपपिष्यतेएतदेवाभिग्रेत्यग्रंथायोक्तंतात्पर्यांगमितिननुकुमारी
णांव्रतप्रसंगेप्रौढानाकथंप्रसंगः।दृष्टंमूलेकुमारिकाव्रतंवेरुरितिकथनेनतदितरग्रांव्यावृत्तिः
सूच्यतेतत्रव्यावर्त्यानोरूपंवाच्यंव्यावर्त्तत्वेहेतुश्चेतियुक्तंतदुक्तग्रयकथनमितिदिक्।एतदग्रे
अन्यग्रांग्रसंस्कृतानमित्यादिग्रादौभगवदर्थंव्रतजन्यैशजभावविशेषलक्षणःसंस्कारःअना
यासेनप्राप्तात्यंतिकेशेनप्राप्तेस्तेदातिशय्यानुभवग्राह्यिकत्वात्ततःस्नग्वेतग्रइतिपदोक्ता
नवरत्नानेकविधंगभग्रमनोरथरूपस्तज्जनितोभावविशेषश्चग्रः।पेनाग्रेभगवतएवप्रार्थना।
ततश्चषग्रीत्यादिनावस्थाप्रकारःकःग्रःततःप्रियागमवेलाग्रविविरग्रभावग्रधर्मपरग्रर
वाग्व्यवहारजप्रमोदविशेषजभावःग्रः।ततोयूंविवस्त्राइतिवाक्येश्रुतेग्रग्रिमवाक्यनिरूपि

तोभावविशेषः प्रः।ततोवप्रनदानतत्साप्रयिकभावोझारिदृष्टिविविधप्रकैर्ज्ञातोभावविशे
षः प्रः।प्रएवदृढंप्रलब्धइतिश्लोकेनशुकेनोक्तः।अतएवास्यादेवुषुप्तत्वपिनतदुत्पत्तिः प्रं
स्कारप्रदोषजनकत्वात्।ततोग्रिमवाक्यनिरूपितसद्विशेषप्रः।तातातिवुष्टप्रियावलोक
नवरदानवाक्यश्रणजप्रंगप्रविशेषनिश्चयजनः प्रः।ततोगृहगमनाज्ञाजनितदुःखभरेणेष्टप्रा
प्तिसुखप्रेरणेचशब्दलोभावविशेषश्चप्रः।ततएकैकप्रश्नाप्रानेककल्पनुत्पत्वभानेप्र
वर्तनःप्रंगोपनेनचहृदेवप्रवर्द्धमानभावरप्रपूरतयाक्वचिदन्योन्यंतत्कथाप्रतोज्झिरणनिर्दृत्या
प्रतंतप्रनोरथैश्चानुस्मरणंप्रदुपभोगप्रिवप्रन्यप्रानाप्रवतीत्यनेकविधः प्रंस्कारः।प्रंतः प्राप्ता
त्संबंधोबहिर्नतथेतिवाएवहिप्रत्यग्रिप्रप्रगवत्संगेपुरप्राप्तारंयोग्यतेत्येतेषांप्रंस्कारत्वंवा
एतदेवाभिप्रंधायोक्तं प्रस्कारएवनिरूप्यतइतिायद्यपिप्रगवत्प्राप्तिप्रवैप्राप्यंतथापित
दुप्रस्वरूपप्रेवतथेतितथोक्तइतिप्रावः।विद्यायाप्रयप्रेवत्यागात्यागनिरणयइतिाक्यं
त्यागपदार्थोयमत्यागपदार्थः।प्रवैवंकार्योन्यथानकार्यइतिनिर्णयरूपत्रयमेवाउक्तरूपंप्रंस्का ६३
रनिरूपणलक्षणइत्पर्थः।तथाहियदहरेवविशेत्रदहरेवप्रब्रूतेदिश्रुत्याप्रावाहिकाश्रप्रमर्यो

सिंधुद्वीयमर्यादाहेतुत्वेनमर्यादामार्गीयइतितथ्यस्तोभउच्यतेएतास्त्रीनानुपयोगिनोम
हतोप्यनर्थपर्यवसानरूपेवेतिवज्ञाप्यते।त्रन्यथासिंधोस्त्रजस्वस्यनिरूपणंप्रनर्थकंप्रा
प्तानिरूप्यतेत्वात्रप्रगवदीयप्रावृषएवकार्योतप्राश्चेतोन्यत्रप्राकट्यप्रयोजनाभावः।
एवंप्रतिस्वाधिष्ठानत्वादाधिभौतिकप्रावृषस्तद्धारैवतत्रतथाकारितवतीयमित्यस्मि
न्प्रकरणेव्रजस्त्रेतरस्यापिसिंधोर्निरूपणंलीलोत्तरंमृतप्रमुद्रेजागरूकेत्यस्मिन्समुद्रवम रस्याप
महमानयास्वप्रौढोदंतेमितिज्ञायतेतथावास्त्रैर्यस्वभावास्त्रीतादृशाःपतिश्चगोकु
लेनास्तीतिदोषाभावोव्यज्यतेदृष्टांतेनचात्रप्रगवदेकनिष्ठत्वेनोभयेषांप्रविन्नवृत्ति
निरोधत्वादेकत्रस्थित्यास्वस्त्रीदर्शनादीवपिनस्तोभइतिव्यज्यतातेनप्रत्यमानाःस्वपार्श्व
स्थनितिन्यायःप्रार्वदिकइतिप्रिंडःत्रत्रश्वैवारिमात्रस्यापिमुख्यभक्तिकार्यकर्तृत्वेनप्रक्ति
रूपत्वमुक्तातदात्मिकानामेवमरितायस्तोभकत्वमुक्तंतेनप्रावाहिकप्रक्तिप्रंतोनस्त्रीलोना
शप्रवतिप्रमुख्यस्वरूपनिष्ठाभावाद्यसंगताभवंतितमपिस्तोभयंतीतिज्ञापयतिायेत्रप्रमुख्यो
तौपयिकत्वेनस्वरूपैकत्वेनिश्चयानिश्चलत्वेनात्पुच्छाधिकारंप्राप्तास्तेत्रप्रिभावकप्रंबंधेना

निभृतानवंतीतिज्ञापयितुंगिरीनग्रेनिरूपितवानायथायथावर्षधारायंबंधमूथातथास्व
युद्याद्यतप्रभौतज्ञंबंधभावाःस्वेनतवंतीतिज्ञानेनानंदात्तिशयेएवभवतिनतुतंबं
धजंदुःखमपितिदृशंतेनज्ञाप्यतेऽदमेवोक्तंयतस्ततःमाराश्चयेनानार्थैःअग्रिमश्लो
कार्धाग्रेतेषांवर्षजतोपद्रवमाहेतिाननुभगवदीयप्राहुर्भावोभक्तोपद्रवकरइवकथनमनु
चितमितिचेताअत्रैवंज्ञेयंाउपद्रवोहिदुःखदःवर्षधारणमतादृशत्वेवस्यमाणरीत्या
सुखदत्वादिमानहेतुत्वेनस्याद्यतःप्रभौतन्निवारकत्वेनैवस्वस्मिन्नश्रथतार्थतादिमनः
अतएवमूलेहनेनमुक्तमतःशुष्कमुपद्रवमाहेतिाप्रागीषभूवुरित्यनेनापिद्रजेलीला
पयोगिधर्षत्वैर्गुणमेवतथात्वेनत्रुकदाचिद्देदानामितिज्ञाप्यतेाअतएवकालहताइतिवि
शेषणमूलेयथाभगवत्प्राकाव्देदाश्चलौकिक
रीत्यातथैवैकांतेभक्तानांभगवत्प्राप्तका
मार्गइतिहयोःमाप्तोतेन
यद्वाक्रःज्ञलोकयातायातं

धेनुककालियदावाग्निहयप्रलंबनिग्रहात्मकरूपार्थैःाआधारणांनांव्रजस्थानामेतेनोतःकरणनिरो
धेप्रतिबंधकापगमश्चक्रोवयमानांप्रख्यानांतुमुख्यत्वेननिरोधएकैकेनाधीयेनोक्तरूपाकृःाउभये
षामितिातत्रनिमित्तमाकृःास्नेहाधिक्येति-आधारणेहेत्वाधिक्यस्नेहज्ञापनार्थंमित्यर्थोप्रथ
मंाददशेधाभयेइतिश्लोकःाअत्रायमाशयःाअत्रह्यादौलीलासंबंधिवस्तुस्वरूपज्ञानंनिरूप्यतेतत
दनंतरंदशरात्मकलीलानुभवश्चातथावैवंभावोक्त्यनंतरंदेहादिग्रर्वविस्मृतिरेववक्तुंयुक्ता
यापिनत्वाकालिकीकिंतुग्रार्वदिकीतिस्थितौग्रह्यांयदेतदग्रेधेनुकवधनिरूपणंतत्राहयूपमित्यु
वत्रेयेाधेनुकातिरिक्तदधग्राधावाक्येयपिाश्चधाग्रनिहत्रीतत स्मृत्यसंभवाताकिंचाश्चधाग्र
ग्राविद्याजन्यत्वनिपमइतिग्रहिलक्ष्यादिनंप्रतिवुष्यवुद्धेनरतिग्रेत्यायेनाकर्षत्याग्रहस्तदैतमेवधे
नुकंतग्राप्तानयेतिाआवश्यकैहिककर्मप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनभगवद्व्रजनप्रतिबंधकत्वंहिदेहाधग्रो
ग्रयग्रापिस्वाधीनंव्रजनप्रकारविशेषानुकूलतद्गमनप्रतिबंधकइतितथाग्रतएवमूलेप्रेमूढदग्रक
वन्निवुक्तोगोपेष्टप्रकारग्रभगवदभिमतत्वमपिज्ञापयितुंग्रस्विवमप्युक्तंग्रन्यथासोपेतिवार्यइत्यादिः
ग्रतनराहारग्रयोक्तज्ञासंभावितानिष्टदेशगमनविज्ञापनंप्रेमविरुद्धमितितदुक्तिर्विरुद्धाग्रात-यथात

ज्ञानस्वाभावादेवतदध्यानमनिवृत्तिरावश्यकीतथाचोक्तरागानुभवस्वभावजनिततत्प्रकार
विशेषोक्तरागतःस्वेष्टलीलाप्रतिबंधकज्ञातिरिक्तस्तद्धर्मोभगवान्नोपिनबाधकस्तेषांविज्ञप्तावि
भूदतस्तन्निवृत्तिरावश्यकवात्राऽन्यथाभानयादेवअतएवाग्रेत्युद्बोधिकारवत्प्राप्यफलेप्राप्त्र
वंताएतदेवाङ्गाफलावधीतिक्रियाविशेषणेनकालीयइंद्रियाणीतिशेषःइत्याङ्गरितिसंबंधः
इतिभक्तिरित्वाध्यात्मिकीमविद्यामिमुक्त्वाद्यदृश्यदेवदेहादेरध्यासनिवृत्तिरत्र
कार्यासवलिंगशरीरात्मकइतिप्राज्ञतत्तन्निवृत्तिरेवशास्त्रावाप्तैवाध्यायांतेनिरूपिताऽतए
वदेवोपहतत्वेतत्रइतिवस्तुतोलीलास्वप्नकल्पजीवनादिकमपिनादुष्टजन्यमलौकिकज्ञा
दितिज्ञापनायएतदेवोक्तमाचार्यैस्तत्रश्रीकोविताश्चयेनेनेदेहस्यप्रारब्धजन्यत्वनियमेनतस्य
चनष्टत्वेनतत्रश्रीअग्निमोदेहइतिपूर्वंप्राङ्निरूपएवेत्याङ्गःपुनर्दैहांतरेतिमृत्युरग्रेतविस्मृतिरि
तिवाक्याद्धरिविस्मृतेरेवतथात्वं·तथाचविषयेनमुखेंद्रियाणांतद्वदुक्तातथात्रेत्याशयेनोक्तंका
लीयइंद्रियाणीत्याङ्गरित्यादिएतेनेतेषांभगवद्भावातिरिक्तभावाभावःसार्वदिकइतियुक्तं·यद्यपि
पूर्वंप्रोक्तेतेषांतथात्वमेवाग्रेऽग्रथापियथावाचालीलास्वतत्वादिस्वरूपेणापितंतथास्वरूपेतेषांस्व

दार्ढ्यंरागभावमात्रएवत्यागउपदिश्यतेभक्तिमार्गेनतथेतिज्ञापनायाविद्यापीतिग्राह्यभ
क्तिमार्गीयोक्तेऽन्यत्रविद्यात्वमेवनाभिमतमितिग्राह्यपदंएतांविषयरागाभावे
पिफलरूपोभगवान्गृहएवास्तीतिबहिर्गमनेप्रयोजनाभावाद्धेतोर्नत्यागःकिंतुगृहस्थि
त्वातत्प्राप्तनुकूलोयत्नःयथायथाभगवद्भावःप्रादुर्भवेत्तथातथाबहिरंगसाधनत्यागोतरंग
तत्स्फूर्तिश्चाभगवत्संगभागस्वाभाव्येनप्रत्यक्षंभवतिवैदिकमपितद्भवतुनामनुस्वबुद्धि
पूर्वकःकश्चित्त्यागःप्रियतोषार्थंमशक्यत्यागश्चापिदैहिकांतःकरणधर्मोस्त्याज्यःफल
प्राप्तावपियदाभगवदिच्छातदैवत्यागःकार्योनत्वन्यदापीतिव्रतभगवत्प्राप्त्यर्थत्वेनत्या
गंजलिबंधगृहगमनेनिर्णीतइतितथाऽतएवाग्रेत्यागेनुक्तःउक्तरूपादन्यथाज्ञात
स्यात्यागएवनभवतिफलरूपानुभावकत्वादित्यत्यागपदंप्रतात्पर्यंतेयेःसाध
नदशायांत्यागोनयुक्तइतिनिर्गलितार्थःएतेषांफलप्राप्तावपिपूर्वोक्तप्रकाररीत्या
साधनदशैवावस्तुतस्तुफलप्राप्तिनिश्चयएवाधुनाप्राप्तिस्वरूपेऽतोयुक्तगृहगमनेना
नुनावीप्रतिप्रणिहितेवकरइतिन्यायेनतदानीमवस्त्रमोकार्थमपितदनुसंधानंकथंघट

तोऽस्मांश्चंगमभावएवस्वस्मिन्भगवतोतिप्रीत्यास्वांतरंपाद्यहिंगुल्यभावनयतिबुध्यस्व।
अतएवप्रियेणबध्नांजलिंमूर्द्धीतितद्भावरीत्यैवस्वतादृक्भावेनैववेदेवंस्वतंभनिष्यतितदाद
ष्टुंतरायमपिपूरीकरिष्यतीतिदेवहेलनदेवकथनेनवमनत्यागेस्वारुचिःसूचिताभाक्षात्रथा
त्वएवस्त्रथाकरणंयुक्तंनवृत्तथाभावनायामपीतियतोभगवदाशयःएतदेवाग्निप्रधायोक्तं।
अत्यागस्त्यागपुत्रमइतिज्ञापयिष्यंपरीक्षेतिअतएवमूलेतत्पूर्त्तिकामाइत्युक्तंपूर्णंगदृष्ट्या
पूर्त्तिमत्वातत्प्राप्तेप्रतिभवत्यतःपूर्त्तिरितिपूर्वोक्तरीत्यातत्पूर्त्तिकामाएवतथाज्ञातवत्यर
त्यर्थः।वयनात्यागेशीघ्रमेवप्रियोतिकागमनंस्यात्यागेनचश्लिलंवोभवदित्यपुत्रप्रत्वेहेतु
रितिज्ञेयं।एतदग्रेब्राह्मणाःसात्त्विकाइत्यारभ्यग्रेव्यतइत्यंताःश्लोकाःवाराहेज्ञास्यरमणंप्रं
हिमहस्राणिचषोडशागोप्योरूपाणिवक्ष्यतत्राक्रीडंतकेशवंमहाकौमीज्ञाग्निपुत्रामहात्मा
नस्तपसात्रीत्वमापिरेभर्त्तारंचजगद्योनिंवासुदेवमजंविभुं।अतएवैजातीयाज्ञषयःषोडशस
हस्रमितिपुराणांतरादवगीयतइतिआचार्यैरुक्तं।पद्मपुराणेगीयतेदंडकारण्यवासिनःषोड ६५
शग्रहस्रंज्ञषयःस्वाश्रमांतिकागतकोटिकंदर्पाधिकलावण्यश्रीकृष्णेदृदर्शनग्नरिरंसाभाव

भरेणतंप्रार्थितवंतस्मदीयस्त्रीत्वंतदाभगवानेकपत्नीव्रतधरोहमधुनाव्रजेवोमनोरथांपत्स्यत
इतिप्रसादंज्ञतवान्।तएवैताइतिहदिज्ञेयोश्लोकोब्राह्मणइत्यादिअत्रैवज्ञेयोपुरुषशरीरेप्रतिस्त्रीभा
वोत्पत्तिरयंभावितावितिरोधात्।एवंग्रंथेतानतिशुद्धान्ज्ञातपुण्यपुंजान्दृष्ट्वाहरिस्तथाप्रसन्नोभवद्ये
नादेयतमंज्ञात्वरूपानंदंदित्साविरभूतातदनुभवश्चनपुंस्त्वेकेवलंस्त्रीत्वेवा।मानाभावात्।द्विज
स्त्रीषुतथाप्रपन्नास्वप्यदानात्।शुश्रीस्वपिपुलिंदीषुदानात्।किंत्ववित्यानंतशक्तेर्भगवतःप्रसादरू
पाऽपिशक्तयोवयःसंतितत्रोप्यंतरंगतमाग्रेकोप्तिसंबंधिनोवेभगवत्स्वरूपानंदानुभवोवरंप
भावीत्यावोक्तरूपस्त्रीत्वलक्षणधर्मरूपैवाग्रतस्तामेतेषुस्त्रापितवानितियुक्तंतदतिषांप्रभावः।
तदनुरूपोदेहःपरमधुनासंपन्नस्तथाभगवदिच्छापतः।एतदेवाहुः।तेषांप्रसादरूपाशक्तिःस्त्रीभव
तीतिस्त्रीत्वलक्षणधर्मरूपापिस्त्रीरूपकात्यायनीरूपेत्यर्थः।नैवतदर्थंफलपर्यवसानार्थंग्रंथ
इत्यनेनसंबंधतेऽथतेषांप्रभावोभगवद्भावइतिनिश्चितोदृष्टिद्वारहृद्यागतएवभगवतितदनुरू
पेप्रियतोषार्थंप्रशक्त्यात्मागेऽपिदैहिकांतःकरणधर्मास्त्याज्याःफलप्राप्तावपियदाभगवदि
च्छातदैवत्यागःकार्योनत्वन्यदापीतिव्रतभगवत्प्रार्थनवमनत्यागांजलिबंधगस्वमंग्रनैनिर्ण

अतएवभगवदीयव्यतिरिक्तप्रित्याद्यर्थैकत्वाभेदाभगवत्सवानिद्यत्रापूर्वतापंडरीकद्यभगवदा
नंददायिभक्तजनागमदृष्टांतोक्तायदादिवापरिजननिरोधतश्चिरविरहतापेप्रतिकर्थंविघा
जनश्रानंदगेहेगमनेसंपन्नेप्रतिवनगमनेवाप्रियसंगेप्रतिपेक्षाश्रादर्शवृष्टिंचिरंकुर्वंतियतो
त्रातिविलंबेघिस्वगृहायानोपलभंतेतदातन्मेयागमद्यप्रतिनंदनभवद्यन्यदात्रुनतथावृष्टि
कुर्वंतीतिज्ञाप्यतेत्रायमेवार्थउक्तएतन्निरूपणंयदर्थंतदाहेत्याभाग्येनाग्रीष्मघर्मादिनागिरिशि
खरादिष्वनादृतदशेषुलीलायात्रार्थंभवासर्वत्रभगवदानंददाहेनैवैतदभिनंदननत्रुवैघयि
कयुखदत्वेनेतिज्ञापनायनिर्विण्णमुक्तंदृष्टांतेपीत्यौपःपादयाश्यत्रातेषांनारम्भेवेत्यारभ्यतथे
त्यंतात्रायंभावः।नीरम्यजीवनत्वेप्रितश्रमादनेस्वयमशक्तात्रशंबंधघटकंपेपांतितेहु
तिदीनास्तापतप्तास्तेभ्योजीवनंपादकोमृत्युस्तेनयदेकोजाविनोयेतेषांतद्दातेतियेतादृशा
भक्तास्तेषांभगवत्संबधजनकःभवात्रेवनिकुंजगह्वरप्रदेशजननादितिअतएवनानात्मभू
तत्वेकार्यमुक्तंअयमेवार्थएतदपिनिरूपणमित्याभाग्येनोक्तः।अरस्त्रित्यादिनापिदृष्टांतो
यधर्मवंतोत्रारमनत्वन्यःकोपीतिज्ञाप्यतेतत्रापिप्रारब्धाणंभेवनिरूपणेनप्रारब्धाग्येभक्तास्तैः ६५

महजलविहारदेशेतद्भावेशादोषमप्यगणयंतोभवंतातितथादोषागणनपूर्वकमन्याय
क्रियाप्राणंगृहादिषुभवतीतितेदृष्टांतोज्ञेताः।तेनात्राग्रहवंतोविभक्तएवनत्रुप्राज्ञतःको
प्यस्तीतिज्ञायतेएतद्भावेनोयमत्रुरित्येतत्प्रस्तावदंनिरूपितं।अयमेवार्थः।एतदित्याभाग्ये
नोक्तः।जलौघैरित्यनेनापिजलभेवतिरिक्तप्रयोजनाभावोन्नेनास्तीत्रज्ञेस्तीतिज्ञाप्यते।तेनवेदभेतोः
नाद्यंसूचितंभवति।इदमेवाक्तंतदपीत्याभाग्येनावाग्भुवन्नित्यत्रजलभोकोक्तः।पुनरुक्तिशंका
निराग्यायामृतपदंमूलेतदर्थंभाकृदंस्तादीत्यादिना।अन्यथापूर्वदृष्टेरपिवैयर्थ्यंस्यात्रा संप
त्तेरित्याभामृतत्वांतद्विज्ञानतृप्तिनिवर्त्तकमितिभावः।दृष्टांतेनात्रत्याधारणजनानामपि
सर्वसंपत्तिरितरापेक्षाभावश्चज्ञाप्यते।प्रभुणैवह्यत्रसर्वेषांसर्वसंपत्तिरेवंमत्युक्तरीत्याभगवसं
मतिरूपाचंप्राप्तेः।सूचितंभवतिएतदेवोक्तमेतपीत्याभाग्येनात्रपद्येचायथान्याप्रेरणाद्ये
वविश्रुतयोददतिनस्तातापितथात्रभेघाएवनत्रयेपि.पतःस्वतएवश्रीनंदप्रभृतयःसर्वेभ्यः
सर्वेददतीत्यपिज्ञाप्यते।धनवांनंदगोपिद्यइत्यभाभाग्यात्पूर्वोवैराग्यशक्तिर्वेतिविरक्तोहि
गृहंहित्वावनंप्रविशतीतिवनप्रवेशमात्रभाभोनैवमुक्तंक्वचिद्धनभ्रतिक्रोडइत्यभरामवे

षयाकत्वोक्तौस्वाशयउद्घाटितः।क्रोडेपुनरित्यादिनाचयद्यप्येवमप्यकाबाललीलायांभवतित
थापिप्रभुलीलायांभंकोचमप्रहमानेरेवमुक्तंउपपत्तिश्लोकाविशेषंचवक्ष्यतिभगवतीतिशर
द्वर्णनेआदिप्रवृत्तिस्वरूपेत्यादिप्रवृत्तौमालिन्यनिवृत्तौनैर्मल्यंभवतीयेतद्धर्माम्नादेवमुक्तं।
व्रजेपिलीलारूपेषुवगोचारणरक्षादिषुअन्येकेचनभक्ताःसर्वेनिवृत्तिपूर्वकंस्वरूपमात्रप्रा
राःकेचनात्तथाविशेषतस्तत्रतदुपयोगित्वेनापितथात्वमिप्रेतेतेनात्रप्रवृत्तिनिवृत्तीलीलारू
पेज्ञेये।प्रतिश्लोकार्थौक्तौजल्पनाभित्यारभ्यगोपिकानामित्यंतनदशवाक्यानामर्थमुक्त्वाथवि
त्रम्यापीत्यनेनैकम्यार्थमुक्त्वाग्रिमवाक्यानामर्थोभगवताशार्थोइतिग्रवीनश्रीभगवद्विग्रहेनोक्त
गुणरूपत्वेनैवचंद्रादयोनिरूपिताइत्याहुश्चंद्रमानवाइत्यादिनाभहाभूतशुक्लत्विप्रसावेतन्म
ध्यपातित्वेनकथिताये।श्लोकेत्रांमलमित्युक्तमन्यथापीनरुक्तंस्यादित्याशयेनाहुः।एवंपंचम
हाभूतानामितित्रषंडमंडलोवोम्नीत्यत्रात्मोपिचंद्रोगोपिकाभिरितिभगवदीयचंद्रस्यापुरूपा
णिस्वामिनीमनांसीतितापिदृश्यमानस्यमनःप्रहलतोभवतीतिशोभितोभवतीत्यर्थः।एवंप्रति
मूलेत्रखंडमंडलपदेनभगवदीयःप्रत्युच्यतेशशिपदेनलौकिकइतिभावः।त्रष्टादशाध्याये॥८॥गो

पानामपिप्रोच्यतइत्यत्रबालकाहियत्किंचिदद्भुतमनुभूयस्वबाल्यस्वाभावादेवोत्साह
शात्सर्वेषामग्रेतद्वदंतितथानैतैरुक्तंकिंतुप्रत्यक्षमातस्याएवयंस्वभावोयत्स्वयमानशीले
षवस्वग्रर्वस्वतयाज्ञातप्रभुचरित्रंवक्तृतयावादयतिताहृकृत्वमेतास्वेवेतिगोपाःस्वस्वगृ
हेताग्रएववाचस्युरिदमेवमग्रस्तंचरणेएतेनयथादिवैतांगुणगानतथैतेषांनिशीतिज्ञा
पितंभवतिएतच्चप्रकरणादौज्ञापितंरतितदंतेवतद्वज्ञापितरंगक्रीडार्थवनप्रवेशोगोपालमा
हित्यकथनेनात्रेत्यथाव्रतवरदानार्थगछत्रयथैतांसंगेननीतवारतत्कार्यैश्चत्वैभिःसहितो
जातस्तद्वत्पथगोपैःपरिवृतइत्यनेनातथात्रापिकुर्यात्रदेतद्वदिस्वोक्तंगोपानामपिप्रो
च्यतइत्याचार्यैःयथास्वामिन्योगृहेषुस्थिताग्रपिवनेदिवारात्रतांलीलांभगवद्भावानुभावेनस्व
हृदयेषनुभूयगायंतितथैतेपिनिशिरात्रतांलीलामात्मक्रियानुभावेनस्वस्वहृदयेषनुभूय
गायंतिग्राचार्यैतिशुकैःस्फुटतर्योनोक्तएतज्ज्ञानकथनेनैवोक्तभवतिगानहेतुभूता
श्चैकस्वल्पत्वात्साचज्ञापितैवेतितत्कार्यमपिसुतरांज्ञापितंभवतितदेतुक्तंवर्णवर्णकभेदेनेत्य
नेनावर्णंवर्णनीयंरात्रिचरित्रंवर्णकावर्णनकर्त्तारोगोपाःतत्रदिवाचरित्रंस्वामिन्यश्चेतिभेदः।त्रा

क्तिनिरूपणमुपपादयंतिातद्गुणेत्यादिनाअत्रैतद्ज्ञेयंगुणाअक्लिन्नत्वादयःकार्येणभवदाअ
क्तिर्ज्ञाप्यतेाआअक्तिःप्रेमोत्तरभाविनीतितन्निरूपणेनप्रेमापिनिरूपितोभवतिसवाक्यश्लोके
ननिरूप्यतेाअतद्गुणएवाअक्तिर्जनपत्ययंतुलौकिकवत्कोकिलादिकूजनेनोद्बुद्धोभवत्यलौ
किकत्वादतःप्रभुस्तमेवतद्गुच्यतेाफलमाकरोअक्तावर्णनमितिाआअक्तौप्रत्यापियि
वद्भगवान्स्वयंनज्ञापयतितावत्स्वरूपगुणलीलाज्ञातुंशक्यतेयतस्तस्माद्वक्तोरकेन
श्लोकेनबर्हापीडमित्यनेनगानोपक्रमांतेविद्यारूपंमपरिकरंब्रह्मस्वरूपज्ञानस्फुटंयथा
भवतितथावर्णयतइत्यर्थःपूर्वनादब्रह्मात्मकामूर्त्तिविद्याप्रतरेवानुभावपित्वांतरेवतत्फ
लभूतंगानेनस्वरूपानुभवंकारितवानग्रेवुवेलोकात्मकात्मकव्यापिवैकुण्ठबहिर
नुभवात्मकविद्ययातत्फलभूतंबहिरंगमंकनस्वरूपानंदानुभवंकारयिष्यतीतिज्ञाप
नयापात्रविद्यात्वनिरूपणमितिज्ञेयंयद्वाश्लोकपंचकानंतरंगानारंभोक्तिर्व्यंजितमर्थ
माहुःविद्यातइतिविद्यापात्रांतइत्यर्थःमादिपंचबापात्रिकातथावगानोक्तेःपूर्वश्लोकेभुतत्स ६७
मानप्रश्नोक्तेभुतत्वंलक्षितेातथाचब्रह्मविद्यातोप्यधिकांतस्यामपीदंफलमितिज्ञाप्यतेइत्या

र्शपःश्लोकसंख्यातात्पर्यमाहुःकालाधिकइत्यादिनाद्वादशमासात्मकःकालोद्वादशांगः
पुरुषश्चइहतदधिकसंख्ययागोपेतदधिकत्वंज्ञापतइत्यर्थःएतदग्रेश्लोकसंख्योत्यादिवाचना
पांइन्द्रंशरत्वछजलमित्यत्रशक्तीप्रानिर्मलत्वायेत्यादिात्रलौकिकत्वनित्यत्वस्वाभाविकध
र्मत्वज्ञापनायैतदनभिज्ञेषुगोधनमपभगवंश्रोग्यमीप्सितंनीषुशक्तिपदप्रयोगःस्वार्थतद
पेक्षारहितःफलभोगयप्रापकोयथाधिकारंतत्रप्रवर्त्तकश्चसाक्षीभवतियथाप्रात्माता
दृशत्वमंतरंगत्वाज्ञोपेक्षस्तीतिप्रास्तित्वमुक्तंकुरुप्रियेत्यत्राधर्मेकुर्वंत्रित्यादिधर्मो
हिमाज्ञात्मरंगराप्रेदेनचतुर्वर्गप्रापिप्रापकःात्रवगाहनेघतत्रतत्रैवथातथालीलाक
रणार्थःएवंप्रतिश्लोकमिदंकार्यांतरंविनातत्रगानप्रियेतिनेचिरस्थित्यादिकंचश्लोकविरु
द्धंश्लोकेचिकीर्षितलीलाज्ञानेवरप्रविरुद्धमितिप्रवंप्रधानपूर्वकंप्रवंप्रादकंगोचार
णमितिभावेनचत्वोक्तिःातद्वजस्त्रियाआश्रुत्येत्यत्रगोपिकाभिरेवश्रूयतेतिाएतद्वितरश्र
वणापेक्षायामुच्यतेाभगवान्हिप्रयोजनकमेवकार्यंकरोतिनत्वनयथाप्रिजीववताआ

चरमणार्थेभावोद्दीपनमेवप्रयोजनंनाएवंप्रतिपाद्यतदभावःतादृतब्रुवणंनिःप्रयोजन
कमितिप्रत्युर्नकरोत्येवेतिमंतव्यंएतेनश्रुतंमयैःपरंतुस्त्रीपुंभावोत्रैवास्तीतत्रैवतद्दीपनं
न्यत्रेतिनिरस्तंसर्वज्ञत्वंतादृक्कृत्यंभवदनुक्त्वारानादनिष्टामृतंस्वप्रवेशमात्रे
णैवभगवदीयत्वकरणलक्षणस्वभावहानिप्रसंगश्चास्वस्वरूपातिरिक्तमवपुषोत्राभावा
त्तत्करणेकिरसंगतेत्याशंक्यतत्रात्पर्यमाहुःभगवान्त्वित्यादिनाउक्तरीत्योबुद्धिविधर
रमात्मकंहिवपुःरमश्चभावात्मकत्वात्स्वप्रियाव्यतिरिक्तेपुमत्कैर्घृताहृत्वाप्रकटनाच्च
मूर्त्तत्वेनलोकेप्रसिद्धःवपुर्बिभ्राणस्तुबहिःस्वस्वरूपप्रकटयन्भवतितथायमपिकुवन्नु
दारणंप्राविशदितिअत्रैवंज्ञेयंवेदायथामूर्त्तिवरास्त्रिपृष्ठइतिवाक्यानुसृत्यात्मकत्वेनामूर्त्ते
त्वेनलोकेप्रसिद्धाअपिवेदास्त्रिपृष्ठमावदिकंशरीरंब्रह्मात्मकमूर्त्तिप्राकट्यंतोयथातथाब्रह्मणः
साकारत्वात्सार्वदिकमेवरमात्मकंवपुर्वेदारणएवप्राकटितवान्हृद्येवप्राकट्येनमनो
मात्रभोग्यत्वंबहिःप्राकट्येतेवैंद्रियभोग्यत्वंएवंप्रतिवेदराद्यविषयत्वेप्रियपदार्थस्य
मनोमात्रविषयत्वंदुःखदमित्यनुभवसिद्धमतोभक्तार्थतयेतिनचितिःसएवभगवानेवा

न्यथास्त्रीणांहरिभजनमकर्त्तव्यंस्यादविहितत्वात्तेनशरीरगतपुंस्त्वस्त्रीत्वेअविवक्षितेपुरु
षमेवविवक्षित्वास्त्रंभजनंविधत्तइतिमंतव्यंतथावक्तव्येषिपुंस्त्वस्त्रीत्वेस्तइतिज्ञायतेएवंस
तिपुर्वोत्कर्षयोपिपुंस्त्ववंतःस्थितःतेवात्मंतंप्रियाइतितत्संबंधिनश्चैवंप्रियमितिमहानुग्रहेणत
द्धर्माणामप्यंगीकारेतत्संबंधियत्किंचित्तत्तैर्यथ्यंनयुक्तमितितदीयपुंस्त्वस्यधर्मस्यप्रेतामुक्त
पद्यिंतत्रतत्रावतारितवान्नाहदमेवाधिदैविकत्वेनातएवचर्षित्वदशायामुक्तंवचनंयत्पंस्त्व
तप्रियोतेजानंतीतितान्साक्षित्वेनवक्ष्यतीतादृमेविदुरितिस्त्रीप्रेक्षणादौयतिविकारवत्वंय
दनस्तद्दोषस्तस्मिन्नत्यपराधःस्यात्तेनचानर्थसंबंधःस्यादितिज्ञात्वेणमलनिवृत्तिवदनिष्कृ
यांपूतनायांप्रथमंसंबंधकारितवान्नाएतेषांमद्दापुरुषत्वेपितदाप्राप्ययंभगवानयंवाभगवानि
तिभावबलातितानंतनिनायाअतएवतदंतःस्थितावपिनाभुरभावप्रवेशःतथायतितत्सं
बंधजन्यक्लेशेनतप्रेमवतद्दोषनिवृत्तौस्वस्तेचतेषांमद्दाणमितिस्वानंददानायतत्प्राणैःम
दृत्तानप्यानीतवान्स्वस्मिन्नाकुमारीष्वकरोत्यापरमादरूपायाःशक्तेःभगवतोवाप्रवेशेनता
दृग्भोग्यतापरंप्रापितामद्दंपुरुषत्वंत्वेतामुक्तापितमेवान्यथायत्राप्यतिशयोदृष्टःम

स्वार्थानतिलंघनादितिन्यायनकामभावएवमान्नानुग्रवोत्मभावःस्वीस्वभावमेवतादृशत्वा
त्तातएवप्रौढभावोत्पन्निर्येनलोकवेदनैरपेक्ष्येणभजनंभगवतोपिस्वछंदभोगएतास्वेतामां
चायद्यपिभगवान्विनैसाधनंसर्वंकर्तुंसमर्थइतिवक्तुंशक्यंतथापितत्तुसमर्यादास्वाधन
पूर्वंकंभोगेमहान्रसइतिभगवतैवसर्वरसक्रांतथाक्रियतेऽन्यथाविनापिस्त्रीत्वंस्वानंददातुं
समर्थइतितथैवकुर्यातऽतएववाम्यायनीयानुग्रारेणवरमतेभगवानपिरंतुमनश्चक्रइतिव
क्ष्यतेवेन्नियमंमवदातांऽत्रैवाग्रेतामांवामांग्रुपादायेत्यग्रविवरणेउपादायेत्यारभ्यान्यत्रस्वा
पितमित्यर्थइतेतांऽत्रत्रायमाशयःवस्वग्रहणेकरादायेत्येतावतैवमंत्रवेपिगृहीतमगृहीत
मामीप्येनतःप्राप्तेपिमामीप्यवाच्युपसर्गकथनंतद्विशेषाभिप्रायकमितिमंतव्यमएवस्वांतःस्थि
तेत्यादिनानिरूप्यतेतत्रचित्यतेयःपृथिव्यांतिष्ठन्नित्यादिश्रुतिनिरूपितत्वेनतमनैमर्गिकत्र
ह्मधर्मत्वाद्वस्त्रेस्वदाछादनकथनंनयुक्तिगम्यंभगवतामदृष्यत्वधानामंभावाद्यातएवतेषुदैत्य
प्रवेशापितथाप्रयोजनंचाछादनमनविघ्नःतद्भावार्थंनीपारोहणेक्रियतेतथातत्रहिस्वयमा
रूढःस्वनिष्टत्वेनस्वद्वारजगतस्तत्संबंधोवाच्यःएवंचमतिभगवन्निष्टत्वेनैवतत्प्रवेशामंभवे ६८

तदारोहणंकिमर्थंउच्यतेएकेदिशास्त्रार्थत्वेनहरिंज्ञात्वातन्माहात्म्यंचभजतेतदपिनमा
ह्मात्किंतुश्रवणादिधर्मद्वारावस्तुतस्तुधर्मानेवभजतेतेवैदिकास्तेऽन्येचपुत्रत्वादि
धर्मपुरःसरमितिलौकिकधर्मद्वारातेऽतस्तदनुरूपमेवफलंहरिस्तेभ्योददातिएतादृधि
र्मप्रेप्यवमितमतयोनतुतद्धर्मैश्चपिनवाधर्मद्वारानारदादिवद्यशोदादिवच्चाऽतएवभग
वताग्रेवाच्यमेवंमदर्थेत्यक्तलोकवेदस्वानामितिऽतएवस्वाभाविकनज्ञात्यागोपिएवंमति
र्येयथामांप्रपद्यंतइतिवाक्यादेतदनुरूपमेवभगवतापिकार्यंसर्वमर्यादात्यागपूर्वकमेतद्भज
नमितिभगवतापिस्वस्वरूपमर्यादाप्येतदर्थंत्यक्ताऽतएवात्मारामोपीतिवक्ष्यतेऽग्रेवोहद
र्थंमहमित्यत्रामदन्यतेनजानंतिनोहंतेभ्योमनागपात्मपिभगवतोक्तेऽन्यथाकुंठितज्ञानशक्ते
रतदन्याज्ञानकथनमनुपपन्नंस्यान्नएवंहिस्थितिलोलाऽत्रमर्यादामार्गवैपरीत्यंनदोषायकिं
तुगुणायमार्गस्यैवतथात्वात्एवंचसत्येतावदृशनस्यातिरिक्तम्ययथानभवतितथाछादनंज्ञत
मितिबुध्यस्वानादृतेभ्यइतिवाक्यादयथाज्ञानेनान्यविषयंकंतथास्वरूपमप्येतदर्थंप्रकटीभूतमेत
दितरांतंबद्धमितिभगवतग्रहव्यवधानमपिमंगल्यतेऽलौकिकस्यायमर्थोवचनबलेनभक्तिमा

यिसाक्षात्हृदयेनवावगंतव्यः।अतोनव्यापकत्वेनतदसंभवःशंकनीयः।अन्यथाहृदिस्थकुरुकेशं
वविप्रकृतिहृदयंनपश्यत्यादिकमनुपपन्नंस्यात्।श्रुतिरपितदूरेतद्वंतिकस्थेतदपिप्राप्तिकैवा
धर्मिग्राहकमानविरुद्धंचस्वेवतथेतिनानुपपत्तिःकाचित्।यत्पुनीपारोहणानुपपत्तिरितित्रोच्य
तेभगवान्हृत्स्थोलोकंकुर्वन्नशास्त्रार्थमपिबोधयतिाएतद्भावबतामेवमाहात्पुरुषोत्तमसंबंधीत्ये
षांदूरतरःतेषामुपरधर्मप्रवेशश्चावश्यकः।अस्यभगवदधिष्ठितैर्वैष्णवैतद्बुद्धधर्मैःश्रवणादि
भिश्चशीघ्रंनिरस्यइतिज्ञापनार्थत्वाच्छादनारोहणयोरित्यतत्रापर्यवोयंग्रथइतिनोक्तानुपप
त्तिःननुमेवकेषुमत्सुस्वपमीश्वरःकुतोवस्मात्पिजगृहेाअगृह्णीत्वैवतन्निकटस्थएववाकथं
नाकारितवांस्तत्राहाताम्रामावरणमितिानह्यत्रवमनग्रहणमुच्यतेकिंत्वेताम्राम्राच्छाद्यभगव
त्संबंधेतरायग्रहणंतच्चनान्यशंकांइतिवस्त्वव्याजेनतद्बुद्धेःन्यत्रपूर्वोक्तस्थापितमित्यर्थः।
भगवत्प्रतिलौकिकवत्प्रतीयतेपरंावस्तुतस्त्वलौकिकीतत्वेनभानंचभगवदृश्यैवभतिनान्य
थातिभावःएतदग्रेाहमङ्गिःप्रहसन्बालौकिकैरित्यत्रतेषामपिमायाधिदैविकीत्यादिायदिबाला
स्त्रसंबंधित्वेनज्ञानायुक्तदापुरुषांतरत्वज्ञानाभावेनतदृष्टिपातेपिप्रयाभावज्ञानात्प्रथमाका

रणएवभगच्छेयुःतेवत्तथानज्ञापयंत्यन्यथावज्ञापयंतीतितत्कापद्यंमायातथाचपुरुषांतरत्व
ज्ञानेनस्वस्यायान्यत्वेनतच्छंक्यंनागताइतिाएतेषामाधिदैविकत्वेनाभगवदिच्छानुसारि
त्वेनचतत्राधिदैविकत्वंप्रभोरिच्छात्रुरग्रविशेषार्थंपरीक्षासंपत्यर्थंवेति।अस्मदायःकामइतिनो
केहिक्रियाफलस्यप्रमानाधिकरणएवैयधिकरणएवैवत्तयैवगतिक्रियायामागमनगमनशब्दौप्रयु
ज्यतेदक्रांतेयावागत्येत्येतावतैवस्वनिकटदेशप्राप्तावत्रेतिपदंकिमर्थंनचाभिमुख्यमेवाऽर्थ
त्वेनदेशविशेषकांक्षापूरकत्वेनात्रपदंसार्थकमितिवाच्यंस्वेवाप्रःप्रगृह्यतामितिन्यायाक्षा
गमनस्यतदर्थत्वादन्यत्रस्थितौग्रहणसंभवान्नतएवतद्योग्यतत्प्राप्तेरदेनघटंकुर्वित्य
त्रदांद्वयेवाअपरंचाअभिमुख्यपदार्थेपिविचारणीयः।नचसामुख्यमात्रंसंभवस्त्वस्थि
पश्चाद्गच्छतीतिप्रयोगापत्तेःकिंत्ववकृनिकटदेशसंयोगफलकक्रियाजनकप्रयत्नसंभवेतोपिना
त्रपदंसार्थकंनचतत्रागतइतिप्रोयागान्नतथेतिवाच्यंतत्रप्रयोगद्वयमपिलोकेदृश्यतेाउक्तरूपा
प्तिप्रायवत्तस्तुनियमतआडप्रयोगोदृश्यतइत्याडेत्रशक्तिःतत्रागतइत्यादौतुवस्तुपरणदेशस्या
भीष्टत्वेनतत्रस्थितिमिवमन्यमानस्योपचारिकःप्रयोगइतित्वयापुररीकर्त्तव्यत्वादितिचेताउच्य

तो।एतावत्पर्यंतंभावनयैवैताःसर्वेस्तवत्पोनतुतत्रमास्माङ्गवत्प्राकट्यानात्तत्रमाद्भाद्प्राप्तावे
वोचितंनतुप्राप्तावपिएतदतुल्यत्वात्जातेपिप्राकट्येपूर्वेक्रियस्थितिर्नोचितेतिभावितंतत्कार्यंक
त्पस्कात्रप्रकटेमप्यागत्यवाप्रःप्रगृह्यतामित्यर्थःकिंचएतावत्कालपर्यंतंभावनयैवकामपूर्त्ति
रामत्सनमुख्यःकामःकिंतुतदाभासः अतोमुख्यकाममेवदर्शयितुंवाग्रेरूपेणलोकेपरिदृश्यमानं
परंवस्तुतत्खमदीयकामरूपमितिप्रामाणाधिकरणमुक्तंकामंवाग्रइतिअतएवाग्रेनभावनामा
त्रेणकामपूर्त्तिःमात्संबंधंविनाएतदेवाग्रिमंधायोक्तमाचार्यैःअस्मदीयःकामइत्यादितत्रभावना
यामुख्यःकामभावोनभवतीर्थः।अन्यथेतिईश्वरत्वेनतन्निमित्तकबलाभावप्रयुक्तभावेरमर्यादाभं
गःस्यादित्यर्थः।दत्तस्यादानेग्रहणंतत्रप्रियस्मरणवशात्स्वाधीनत्वेप्रतितदीयस्यादत्तस्यापिस्वाधि
कोनबलाद्ग्रहणंप्रकर्षःप्रशब्देध्वन्यतइत्यपिप्रायेणाहुः।वाशब्दोपीत्यादि।अत्रस्वमदी
यंस्वंस्वकीयंयथाभवतितथाप्रगृह्यतामित्यर्थः।एतेनभवतीधुनादेयंकिंचिदस्तीतिसूचितं
संबोधनेनपूर्वंबलरहिताअप्रियमत्निकटेमप्यागत्योक्तंयबलवत्योभवंतीत्यप्यर्थःसू
चितः।बाल्येथेवाममानेतदीयत्वस्यानुक्तिरिष्टत्वेनतदुक्तिवैयर्थ्यमाशंक्यतत्तदपनोदनायत

ध्वनितमर्थंपरांतरत्वेनाहुः।अस्मदीयाग्निरित्यादिना।अधुनाह्येतावत्स्ववत्कामभावमप्यत्स्का
विहरंतिमुदेतिपदाद्भावनयैवपूर्णमनोर्थोइतिज्ञापनात्तथाचसंबोधनेनस्वातंत्र्याभावात्स्वाधी
नत्वेनस्वकीयत्वंध्वन्यतेतानग्रहणेःसंध्वन्यते।एतेदेवोक्तंमधिकारउक्तोभवतिस्वपदाभ्यांपूर्वं
मिदंस्वत्वमनूद्यतदसत्पृथिवदशायांप्रार्थनाहेतुर्यःकामःपूर्वःइहैवावापूर्वकालीनोयःसंध्वन्यते।
एतदेवोक्तमस्मदीयाग्निरेवपूर्वंपरिग्रहःकर्त्तव्यइत्यनेनापूर्वपरिग्रहस्योक्तार्थपरिग्रहइत्यर्थः।अ
न्यथेति।अस्मादिग्रहंतबलेनैतावत्साधितंतेनैवान्यदपिसाधयिष्यतइतिभावेप्रतिभगवदधीनत्वा
भावेनोक्तरूपाधिकाराभावात्कर्मफलस्यात्यत्वेनतथाफलत्वेनदत्तवस्तुपरिग्रहोनिष्टःस्यात्तस्य
वैदग्ध्यवस्यप्रत्येकजनयोरयोग्यत्वादितरोनिष्टःसस्यादित्यर्थः।एतेनपूर्वंस्वंस्वकीयमेवाधुनात्यागा
त्पुनःस्वंयथाभवतितथागृह्यतामित्यप्यर्थोमूलस्थध्वन्यतेपूर्ववत्प्रत्युतभावयुक्तभवंतीतिभावः।
भगवतोदियएवेष्टःअन्यथारसाभासःस्यात्।एतदेवान्यथाविष्टःसादित्यनेनोच्यते।अथवावीप्सया
यिकाभेदेनयादृशयादृशोभावस्तादृशमेवतंगृह्णातुनविजातीयमित्यर्थोज्ञाप्यतेविजातीयग्रह
णेरसयोषोनस्यात्।एतदेवोक्तमन्यथेत्यादिनाउद्धृतेरमेत्वन्यावश्यकेतिनकाचिदनुपप

[illegible]
त्रिः।तदर्थमेवैतत्करणंयतः।स्वयात्यागात्यागनिर्णय
रूपत्वादेतत्प्रकरणस्यतन्निर्णयोप्यनेनध्वन्यतइत्याहुः।अस्मदीयामिरित्यादि।अत्रायमाशा
यः।अधुनेतरांभार्यावस्थांतरस्फूर्त्यौहित्वानुसंधानपूर्वकंवमनस्थापनंतीरेस्थास्किंचुरस्प
रवृत्तेरेयमेवावस्थाप्रेमार्वदिकीकदाचिन्नदेहेयांप्रियस्योत्तरीयमेवगृहीष्यइतिप्रत्येकंभा
वोत्पन्नेर्वमनानंत्यागएवस्तोनवुस्थापनमात्रंएवंप्रतित्यक्तार्थपरिग्रहत्वेकृहणंनयुक्तं
स्यादितितन्निषेधकवाक्यस्यमर्यादामार्गीयत्वइत्यर्थःपरस्वाहर्मिपरायणंवचनानंधीनत्वेनकेव
लंतदधीनत्वान्नदृत्तस्यत्यक्तस्यापिग्रहणंयुक्तमेवेतिअन्यथामर्यादामार्गीयत्वइत्यर्थः।किंचा
केवलवस्त्राणांत्यागोभूत्।भगवांस्त्वधुनास्वामकामरूपाणितानिददातीतित्यक्तार्थतापिनात्र
आचार्यैस्तुलोकदृष्टिमेवेहयत्रमाहितोत्यागनिर्णयकथनार्थंचावापूर्वपरिग्रहइत्यत्रनञ्प्रश्लेषो
वाकार्यः।यद्वापूर्वपदेनपूर्वैःपुंस्त्वारोधर्मउच्यतेतदभावेसर्वभावप्रपत्तिर्नस्यादित्युक्तंतेनपूर्वै
रंडकारणेपुरुषाएवगोकुलेत्रमागत्यस्त्रियोजाताइतिपूर्वंसंबंधंस्वयास्मारयन्नत्रागत्यबालाइ

त्यनेनसंबोधकर्त्रैव्यमादावुक्तंतच्चपूर्वैपरामर्षित्वेनपूर्वैःपुंस्त्वारोधर्मंप्रगृह्यतापितित्र
त्वशब्दस्याध्ययरूपस्यकथनात्तद्विशेषणत्वंनितेर्थलिंगादेरविवक्षितत्वेनापितथाक्रियाविं
शेषणंवासर्वभावप्रपन्नाभएवस्वानेदंशृंगारस्यरीत्यैवदास्यतीत्यत्रभानखंडितादिभावै
रेवपूर्णोभवतिसर्वात्मभावमुत्तीर्वनतत्संभवइतिकदाचितत्संभवःकदाचिन्नेतिविकल्पे
नगृह्यतापितात्पर्यवशाच्चनविरुद्धंतोपक्षोदइतिमूलेध्वनितोर्थश्चियःप्रानयंभोक्षथाइ
तिश्लोकद्वयविवरणेउक्तंराजमादयोयेगुणास्तेस्वामिनीभावावाप्तौन्यूनत्वंज्ञापयितु
दृष्टांतरीत्यानवुप्राकृततत्तद्वस्त्वादिप्रायेणाथवानतदस्तिपृथिव्यांवोइतिवाक्यकृष्णरहितवस्तु
त्रितयंकानसंभवतीतिग्रहिलवादिनंप्रत्युच्यते।अत्रैतेभावाएवतद्रूपानवुप्राप्तेताअत्रप्रेतास्ति।
एतेनात्रप्राप्तिरपिप्रेवेतिज्ञाप्यते।भावस्थायिभावरूपेवेतिज्ञेयं।अतएवभगवतापृथि
व्यादयउक्ताःनवुप्रामान्यतः।लीलायाकालौकिकत्वेनाजन्यत्वेनचपृथिव्यादिमध्यप्रतित्वाभावा
त्रलवतापतद्विलक्षणेप्रपंचितमस्माभिः।अत्रैवतत्रोजनाशापादित्यत्रामूलेतत्तज्ञानेतत्यर्था
त्रयुक्तंनवुश्रुत्वेत्यादिज्ञानवाचकमतउक्तंवाक्यार्थपरिज्ञानेपीति।अथेश्वरवाक्यमेवकर्त्रव्यमि

त्मादिमानयंभोज्ञथाइतिश्लोकविवरणेयराजमराजप्रादयोगुणाउक्तास्तद्भावववशाताहशवच
चनान्येवोक्तवत्पोनत्वागताः।तदाप्रभुणादाग्रीत्वादेवागंतव्यमित्यनुक्तायदीत्युक्तंयत्नेनानाग
मनदाग्रीत्वमपिनप्रेत्स्यतीतिज्ञात्वितांतज्ञानिष्टमितिभयरप्रउत्पन्नः।प्रवांनभवांस्तिरोहितान
करोदितिश्वरवाक्येनतेषांतिरोभावेप्रवोग्राम्यकरूपत्वेनैवरूपेणप्रवोआगताइत्यर्थः।नन्वत्य
तुक्तंप्रभ्यइतिपरपुरुषत्वादात्मानंबालेभोनदर्शयिष्यामोभगवदुक्तआपीत्याग्रहस्तमः शङ्क
नीयतेबालेषुस्वधर्मत्वेनपुरुषांतरत्वाभावेपितथात्वेनाज्ञानात्एवंप्रतिभगवद्वाक्यादा
ग्रहनंनयंभावयतइतिकथमागताइत्यर्थः।एतत्समाधानेयमाशयः।स्वनिकटेसमानेयाः
सर्वेषापरीक्षार्थंबालकस्वरूपंचनज्ञापनीयं।एवंप्रतितदुभयंसंपन्नार्थंलीलोपयोगमाधि
दैविकःकालोमुख्यःसेवकःस्वधर्मशीतसंतर्बहिस्थाविश्वकारंजलांतःस्थितौबाधकंअतए
वेतःपूर्वंजलविहारेपिनशीतमभूत्।तेनतत्रस्थाउग्रहाक्षःकर्षणेआपूर्वोक्ताग्रहम्यापितिरोधा
नादागताइति।एतदेकंस्वभावाधीनाएवेत्यनेनानन्यंकंकालाधीनत्वंसमानंभगवदधीनत्वमि
तिवेत्याम्यादेवंयथाज्ञायानागतंम्यात्तनचैवंपूर्वस्वकयोःपश्चाद्भगवदनूदितयोर्दोषोक्तकारि ७२

त्वयोःसिध्यर्थमेवागमनात्।यतोभगवतातथैवोक्तंप्रदिपदेनाधुनानागमनेपूर्वोक्तंद्वय
मपिनप्रेत्स्यतीतिज्ञापनात्।अतोग्रेपिभगवदुक्तकरणंसंपद्यतामितिमत्वायत्रागनंतत्रैत
त्सामयिकोक्तकरणंस्वतःसिद्धमितिबुध्यस्वाशीतोक्तिरुक्ताग्रहहार्द्धज्ञापनायेतिज्ञेयं।ए
वंभूतात्रिपूर्वेननिर्गताइतितःएवंभूतोक्तनंतरंत्वागताएवेत्यर्थः।यदीतिपदंश्रुत्वास्वा
ग्रहविपरीतेप्रियाग्रहंज्ञात्वास्वेष्टप्रतिबंधंचज्ञात्वातथाचकुरुतात्रापिस्वप्रधानांगमाश्रयेति
निगूढाशयःतेनकंचनस्वाग्रहमत्यल्पेवागताइतिस्वभावाधीनाएवेत्युक्तमाचार्यैः।भगवद
नुमितकरणेकालेधर्मोबाधंतइत्यपिज्ञापनायशीतोक्तिरीयाअंभवदुक्तिकःपूर्वमस्मादि
दृक्तआशयइतिसर्वंभावदातंज्ञानदृष्टिःसर्वत्रव्याप्तेत्यादिग्रंथेरंज्ञेयं।भगवतएतन्म
र्यादितरेतितत्प्रतीघातेरोषोभवदितितद्भावदर्णनंजलतप्ततप्तस्याज्याद्यत्पनेन।
मध्येप्रभ्रादितत्वोक्तायउग्रर्थोलभ्यतेयत्रापाण्यंतस्थंयमपिनग्रहेतेतत्रवस्त्राणिकथंददा
तीतिशंकाभावायवृद्धस्कंधनिधानतात्पर्यमाहुः।तामाभावरणानीत्यादिग्रंथेनाशिमाश
यः।पूर्वंभगवंतरायत्वेनान्यत्रस्थापितमित्युक्तं।अतःपरंयथावैष्णवमंगेभगवत्प्रापकस्त

यैतद्वस्त्राणामपीतिवृन्तस्कंधेनिधानेनतादृग्धर्मयुक्तनलत्वेत्यर्थः।तेषांप्रार्थितामगवते
वानुपदेवस्यतेतेदानींप्रीतियुक्तेव्यतश्भावः।एतांषांतत्प्रापकत्वेरसोद्बोधकत्वेनतेनतादृक्
स्नानविशेषस्तुतिरपिलभ्यतेतदानीप्रीतियुक्तत्वेविशेषदेत्वपेक्षायांतमाहः।तामांनिदान
मुत्वेतिवयम्पमहितेत्वयिप्रातिवाक्यादनागमनमागमनंवामाध्वमाधुवेतिवयंनविद्मः।
कवलंत्वदीयाश्चवयमतः किंस्तुतेकिमनुतेमवानितिशंकितहृदयायुयथोचितास्त्वा
दृक्कार्यैत्यादिरूपश्रुत्यानन्यत्वंज्ञात्वातथाकृतइत्यर्थः।यद्वानिदानंनिजस्वरूपमित्यर्थः।
तथाचपद्मिनीनांनीवीषुपद्मगंधोभवतीतियदाहृस्कंधेविविच्यस्थापितास्तास्तदामधुपकु
लीकुलतयातदीयझंकृतिश्रवणमेवनिदानश्रवणतेनस्वानुरूपनायिकोत्तमत्वज्ञानेनरम
णभावोद्बोधात्प्रीतोभवेरित्यर्थः।वयंजलिमित्यत्राक्रियाशक्रियाबीजंइत्यर्थः।क्रियामूलम्प्रा
प्तीतिवाक्यमूलमप्राप्तीत्यर्थः।वस्त्रदानेलोकेवेदेमुख्येक्रेरवपरमंत्वप्रसिद्धिरितितस्मान
क्रियार्थेगेत्यत्वप्रकटीकर्त्रीमाहः।ननतर्हिमुक्तिमेवदद्यादित्यादिःसर्वदुःखाभावरूपत्वेमु
क्तेरुक्तरूपकरणत्वंस्यात्तदेवापप्राप्तेरितिभावः।एतद्दानेहेतुत्वेनहेतुत्वेनविशेषणवा

रत्नानेनपेषुनायंतोषस्तेभ्यएमुक्तिदानंनंचेवंभूतेषुप्रीतिभावमूर्चितः।तथाचतदल्पत्वं
प्राप्तमेवादृढंप्रलब्धाऽत्यत्रालौकिकदृष्टभावम्प्राविचार्यत्वेबाधकमाहः।अन्यथेति।अन्य
थाहेतुत्वेनलोकेयेधर्माःप्रसिद्धास्तेष्वनुभूयमानेष्वपितदसंभवश्चेत्तदाद्यिमलौकिकत्वभा
वम्प्रेतितात्पर्येणमूलेनेतिरूपिताः।नवस्नेहमात्रमेतेनोक्तमितिवाच्यंतद्धतीनाम्प्रियखंडि
ताकदांतरितादीनाम्प्रयाम्भवात्।ईश्वरेप्रयानिष्टहेतुरितिशास्त्रज्ञानवतांस्नेहरहितानां
मपितदसंभवाच्चानवखंडितादीनांसंगाभावात्रथात्वमतएवात्रापंतेविशेषणंतथेतिवाच्यं
।तदाप्तलंभनादिस्तदावस्थमाणसंगाभावात्तत्संभवात्खंडितादीनांप्रियंप्रतीवतथोक्तेःसंगा
भावश्चानवपूर्वकालीनःसतथाउत्तरेणसंगेनतद्बाधतानचपूर्वकालाधिकरणसंगाभा
वस्तदाप्यस्तितस्मात्संतोषभावरूपत्वात्तविशिष्टाप्रसिद्धावपिखंडशःप्रसिद्धेरितिवाच्यंउत्तरका
लीनातिरिक्तसंगस्यप्रतियोगित्वेमानाभावाऽौरवाच्चत्यंताभावत्वाभावात्तानचैतेनदोष
प्राप्तभावउपलभ्यतएतास्वितिवाच्यंदोषाणांहिमूलेप्रमितानस्तदभावश्चालिंगंधपर्यंता
ज्ञाकरणेनैवोक्तइतिपुनस्तदुक्तिर्वैयर्थ्यापत्तेः।तदेवंसर्वथानिरभिमानानामित्यनेनाएवंच

प्रतियोगेत्यत्रापिलौकिकरीत्याभावेप्रत्ययुत्पाद्यभवतीतितदभावोक्त्यालौकिकदृष्ट्याभाव
वोक्तोभवतिअचनरूपेश्वरः किंतुमहारम्भइतिज्ञापनायप्रत्येकविशेषणनिर्धारणायाथो
नाकृष्णगवद्वचनेचेत्यादिनाएतादृशोविशुद्धभावोयेनवचनद्वारापिसंबंधंआ
श्रादिवाच्यभवतितिमूलेप्रियसंगनिर्वृताइत्यनेनोक्तंतदभावंदर्शयतेनाश्रम्यादेत्र
लेनोक्तदृढप्रलंभाद्यव्यवहितोत्तरश्लोकेःस्यूयोत्यत्रौप्रतिबंधकाभावादुक्तामुपपत्तिरितिं
भाविःपरिधायेत्यग्रावरणारम्भाकरोज्ञातादृतिरग्रःग्रहिस्थयोग्यषेवांगेषुप्रकटीभवती
तिस्वप्रास्त्रेग्रिहइत्यंगात्तादृक्करग्राश्रयत्वमपिनग्यादितितादृशत्वमत्रज्ञातग्रिग्निज्ञापना
यैवधनुःकवचादिसंपन्नारणार्थेसज्जितावीरइवप्रेष्ठसंगग्रसज्जिताज्ञाताइत्युक्तंतत्पर्थः
वाग्रसंज्ञाग्रहरूपत्वात्तदनंतरंतथात्वमुक्तंग्रनुकुमारीणांतदेवोक्तरूपत्वमनुपपन्नमि
त्याशंक्यविपक्षेबाधकमाहुःग्रन्यथेति।तादृग्यथोगादिसंपत्प्रभावेकामशास्त्रोक्तनख
दंततादनादिव्यापारोद्बोधनायरग्रानाग्राश्रयाभावःस्यादित्यर्थः।तथात्वमूलोक्तसंगम
पदार्थेबाधप्रसंगइतिभावः।उक्ताभावेप्रियथाकथंचित्संगमेपूर्णरग्राभावेनश्रीणारमस्व

वाग्यादित्यर्थः।पूर्वंदारिद्र्यात्वमारीलोक्याधुनाचरग्रारकेत्वनिरूपणेनभगवानेवगुण
तीतृत्यादिनोक्तभगवत्स्वरूपात्मिकेवाग्रादेहेंद्रियांतःकरणादिरूपाग्राग्रप्रीतिज्ञायतो
कालक्रमंविनैवतदैक्तथात्वादितिनज्ञाप्तिश्रवणेत्यत्रपूर्वस्वदोषेतिप्रथमाकारणे
नागमनेदोषः।वस्तुतस्त्वधुनाप्रियप्रकटितरग्राग्रहरितत्वेनतदनुसंधानमसंभावितमि
तितत्समयोचितभावदृष्टिरेवैषेताक्रः।तदेयंभावदृष्टिरितिसंकल्पोविदितइत्यत्रभवत
नामित्यग्रविवृतिः।ग्रर्वीग्राग्रेवाज्ञातस्वरूपाणमितिस्वरूपतोधर्मतश्चेतिद्वैधवेदनंसं
भवतिइहतुभवतीनांसंकल्पइतिपदव्याग्रेनसंकल्पग्रैववेदनंनतुस्वरूपग्रापीतिज्ञाप्य
तास्वरूपग्ररग्रात्मकत्वेनातुभवैकवेद्यत्वादग्रेवेदनंभाविसंप्रतितुसंकल्पएवविदितइ
तिरग्रोक्तिःलोकवत्तुलीलाकैवल्यमितिन्यायाद्ग्रमर्यादयैवभगवानेतत्स्वरूपानुभवंकरि
ष्यतीत्याशयेनैवमुक्तंमयानुमोदितइत्यत्राग्रनेनकार्याधीनत्वादित्यादिग्रग्रावितिपदेनो
क्तार्थःकर्यपदेनोक्तेफलंचभगवद्ग्रमणांतच्चैतन्निवेदितदेहेंद्रियादिभोगरूपमेवात्तोक्त
कार्यमध्यपातिकार्यंचैतत्कर्तृकत्वेनैतदधीनमितितथाग्रग्रावितिपदोक्तपूजायाभगवतिवि

विधरूपभावजनकत्वेनतत्पूर्वकस्मितविलासेक्षणादिभिरेतज्ज्ञापयतिपरस्परं
भोगएवाद्भुतःसंपद्यतेऽतःस्वोत्कृष्टाभिमधापातिपूज्यकरैकनिवेदितभोगस्यपूजाभिधपातित्व
तःएतस्याएवरूपमर्यादाक्रमेणपुष्टायाअग्रिमफलमाधकत्वमितिमुष्टुक्तंगोपिकाधीनमे
वफलमितिअतएवाधुनानरूपंतेनज्ञस्यचेतस्त्वेनमानमनिश्चयेसत्यपियदिमेदाग्रइतिव
चनेनयूयंविवस्त्राइत्यादिवचनेनचज्ञानितोयःफलसंशयःसोपिनिवारितइत्यर्थः।अत्रैव
थातावत्साइत्यग्रविवरणेयथाभूमिरित्यादिअग्रकाग्रकामांतरानुत्पादिकत्वेदृष्टांता
त्तथानाइतितद्भंजितोर्थोप्रोच्यतेतेहिपूर्वावस्थायांभूमावुप्राङ्कुरोत्पादकाःतत्रनहि
विजातीयांकुराच्चुत्पत्त्यर्थंस्वरन्यत्रनीयतेकिंत्वतत्पादकाभौमादोषाएवनिरस्यंतेप्रस्तेतुप्र
गवार्न्यस्मानतःपक्ष्यत्रकुत्रापिस्वसंगएवनयत्विति[illegible]स्वाभिनांहृदयंतच्चाधुनारूपंपोषायलौ
किकविरोधंदूरमपास्यंवाच्यनकर्त्तव्यमतइयमाशेतिायद्वाभौमाएवभूमबंधिनोहृत्तादय
एवपरंभूमपापंनायंतइत्यर्थः।तेनयथायंभवंभवतीरुहिरूपंधादिषुहमेवब्रजमागमि ७५
ष्यइतिभावः।मेयमारंभथेत्यत्रेरूपंहितास्ताइतिआसांहापाणंमेतन्मात्रभोगार्थमेवाविर्भ

वादेतज्ज्ञापकाधर्मविशेषःहाभावुवर्त्ततइतितद्दर्शनेनस्वरूपंनिश्चयोभूदित्याशयेनेदमु
क्तमितिज्ञेयंअत्रैवोपसंहारेतामामर्द्धमक्रिरितिअंगभावावहेत्वोरत्रैवाग्रिमप्रकरणार्थनि
रूपणेऽन्यथागोपालनानाप्रयोजनार्थपर्यवसानंस्यादितिअत्रार्थगोपैरित्यनेनोक्तागोपालाउच्यंते
नचपूर्वोक्तैःविनियुक्तत्वात्।गोपपदेनैवचतद्व्याकृत्रातेषुतदभावात्।अतएवमूलेतेषुवयस्य
त्वादिकमेवोक्तंनचगोपत्वमपितोकादयोयदिब्रजस्थंवस्तुमात्रंनकेवलंभगवदर्थंकिंत्वन्या
र्थंप्रतीतिज्ञानीयुस्तदापूर्वदृष्टांतस्थलेप्रभौदोषारोपंकुर्युरतएववानर्थरूपःयदितदर्थमेवभ
वंप्रतिज्ञानीयुस्तदोक्तवैपरीत्यमित्यर्थः।अत्रैवहृदावनाद्गतोदूरमित्यग्रविवरणेहृदा
वनस्यस्त्रीप्राधान्यादिअत्रोपक्रांतत्वात्परार्थताज्ञानमेवज्ञानपदेनोच्यते।भगवदीयब्रज
स्त्रीणांतुरूपभावभरेणस्मदर्थमेवप्रभुप्राकट्यमितिज्ञानंदृढमतएववस्तुतश्चयंभवान्
व्रजजनार्तिहरोभिजातइतिएवंमतितद्विनेतद्विपरीतज्ञानेनभंभवतीत्यर्थः।भगवदतिरिक्त
वस्तुनितुपक्षेतितस्मिन्नूतदर्थत्वातदर्थत्वज्ञानेपिनभंभवतइतिभावः।निदाघार्कातपस्तत्रा
व्रजतांपक्षयेतिभगवदंतिकागमनेनिवारकत्वाद्दृष्टाणंवैतद्भगवत्वात्तथात्वमितिभावःयद्वा

ब्रह्मजातादृशाएवात्रोच्यंतेतेषुलीलाविशेषानुपयोगात्तथात्वं। परार्थैकांतजीवनानित्यत्वात्परा
र्थजीवनानित्येतावतैवचरितार्थेपिपदैकांतपदस्योक्तौनेतत्तात्पर्यमाकृः।तदाह्येतेधर्म
त्यादि।जीवनस्यपरार्थसाधनत्वेनतत्पूर्वकालीनस्य तथात्ववाच्यात्तथाचोत्तर
क्षणेज्ञायमानःपरार्थःपूर्वक्षणीयजीवनस्यांतेभवतिभवनेप्रांगिकस्तथा
विधदृश्यत्वेनमुख्यःएतदर्थमेकपदं।तदेवोक्तमंतेयामस्तिरित्यादिनाएवमस्तिपरार्थए
वैकोमुख्योतेयमस्तिमूलार्थःसंपद्यते।अस्मिन्नेवपक्षेयोजनांतरमप्याकृः।एकांतस्तइति।
यथोपवाग्रइत्यादिएतस्यविवरणंविद्यमानंइत्यादिनाक्रियतेतथाहितइत्वा
स्थितस्यरंतिदेवस्यतदभावेअन्नाभावेयतियेजातास्तेपवाग्रास्तेतस्यमोक्षहेतवो
जातादृत्यर्थः।तथाचैतादृशास्तउत्तमाइतिभावः।स्वतएवान्नाभावेमतिर्नतुदानप्रयुक्त
इत्यर्थः।ईदृशस्यान्यतोऽप्राप्तिसंभवेपिस्वस्यापेक्षाभावेपितत्याडाभावायतदृशान्नाग्रहणे
नयउपवासःसमधामदृत्यर्थः।तदुभयाभावइतिस्वतःपरतश्चान्नाभावेमत्यन्नकाम्यायो ७६
यउपवासःसतथेत्यर्थः।निर्देहइत्यादिनाईदृशोपिवेदनेनोपवासेनास्येहंस्वस्यवाकश्चि

त्प्रतिसंकल्पेनकुर्यात्रदाग्रउत्तमः।तस्मिन्प्रतिमधामः।अग्रेस्यशृंगवातवर्षातपादि
भ्यस्त्राताद्यश्चत्रर्णेप्रतिचत्रर्णेमध्याद्यस्त्रयाणांग्रहकारीत्यर्थः।यद्वासंदोनि
नःस्वस्यज्ञातीयानकस्यहंकारेणाग्रहकार्यमपिकरोतीत्याशयेनेदमुक्तं।तथाचयथाश्रु
तएवग्रंथोबोद्धव्यः।विमुखायांतिनार्थिनइत्यत्राग्रेपिवानांमुखेनप्रविशंतीत्यादि।
अग्रेपिदेहत्यागानंतरमपीत्यर्थः।वानापक्षिणोगृध्रादीनांमुखानिभक्षणार्थंभवंतियेषुते
विमुखास्तादृशाःसंतोनयांतिदारुषुमत्सुदेहस्यभस्मीभावात्विशेष्यकालवाचकत्वे
पितथाहृन्मात्रभिक्षुकाःपरमहंसाःएतावज्ज्ञानेत्यत्रायदिसर्वंतुल्यमेतिज्ञानेज्ञातेप्य
ईदृक्त्वात्तथार्थपरतायेत्रदातथेत्यर्थः।अत्रैवैतावज्ज्ञानेत्यस्यविवरणंयथापुमानकुंडलवान्कुं
डलाभवतिनहितत्रकुंडलातिरिक्तंकुंडलित्वमस्तितस्यैवविशेषणत्वात्तथात्रापीत्याशयेनाहुः
एतावदित्यादि।विशतिप्रेक्षायांधायार्थमंदधीत।छ।उभयोर्निर्णयोयाहृगित्यादि।उभयोर्ज्ञा
नकर्मणोः।भगवत्संबंधंविनाकर्मापिनग्रहशोधकंअन्यथागोपवाक्यैरेवभगवज्ज्ञानंस्याद्वि
प्राणांतथापिकर्मणोवैदिकत्वात्तस्यचभगवत्येवतात्पर्यवत्वात्पर्यवसानभक्तावेवातदर्पिन

स्वतःकिंचुभक्तयंगादेवाभक्त्यभावेवैयर्थ्यंचभक्तायाइतिवचनादेकस्याःप्रसंगेनान्यासाम
प्यंगीकारस्तादृशानामपिसंगेनपुंसांभक्तिःगृह्णंतिनोनपतयोंऽतिवाक्यश्रुत्याहितत्समाधान
पूर्वकंप्रभुर्गमनमेवोक्तवान्संपन्नेचतदेवातेनान्यशेषंयाभजनंप्रभुर्नमनुतातेन चभगवद्
तरायएवभवत्यतोनपुरुषार्थमिदिरितिज्ञाप्यतोऽन्यासामपिस्नेहवत्वेपिप्रमादवि
षेयएवतद्धेतुत्वेनभक्त्योक्तान्यभावतोवैलक्षण्यमेतावन्नावेज्ञाप्यतेतच्चसर्वात्मभाव
त्वमेवेतिज्ञेयंपुष्टिलीलायामंगीकारएवात्रप्रमादःनशीघ्रंमुक्तिःपूतनादिसाधारण्येन
प्रमादविशेषोक्तिरत्रविरुद्धाभवतिशरीरसंबंधमर्यादामार्गीयत्वेनतन्नाशपूर्वकदेयंदत्त
वानितिहृदयाएवंरूपस्तयोर्निर्णयोप्युच्यतेऽत्यर्थः।ननुनचङ्गामपिकुर्वंतीतिप्राणबु
द्धिमनःस्वात्मेत्यादिनावस्मिन्सद्भजप्रियत्वोक्त्यास्वेतरेषुप्रीतेरौपाधिकत्वेनापुरुषार्थत्वं
स्फुटमेवभगवतोक्तमितितच्छ्रुत्वापिकथंपत्न्योगृहान्गताइत्यतआहुःमाङ्गतोक्तं व
हातियथायथावस्तत्पर्यंतंनपूर्वकंपूर्वमेवनभजतइत्यर्थः।गोपद्वाराब्राह्मणेभ्योर्थं
पुक्तोऽत्रमाधिकारएहिलानाप्रितिशेषःएतच्चप्रायःश्रुतेतिश्लोकविवरणेस्फुटीभविष्यति। ७७

ननुदेहत्यागोन्नरावधिकोक्तोभावश्चपूर्वमप्यन्येषामपिज्ञातःसंभवतीतिकथंप्रतिबंध
करणमुपपद्यतऽत्यतआहुःस्त्रियाभावऽतिपरःसर्वोत्पन्नानांभावेभ्यउत्कृष्टःसर्वात्मभा
ऽतियावन्नास्त्रियाःऽउत्पन्नायिकाभावस्तथायथापूर्वंनभजतऽत्यर्थः।वस्तुनएवतथात्वा
दितिभावःयद्वातद्धिपत्नीनांपरंपरोक्तभावनाकथमित्यतआहुःस्त्रियाभावऽतियथाप्रभुवाक्यं
पुर्बोधंतथास्त्रीणांभावएवोत्कृष्टऽत्यर्थः।तथाचप्रियसंबंधिवार्त्तांश्रवणज्ञानितात्कटभावेनै
वागतानत्रुवचनतात्पर्यज्ञात्वेतिभावः।जात्यभिप्रायेणैकवचनमुक्तं।यद्वाननुप्रमाद
न्नितिवाक्यात्प्रमादस्तस्यामवश्यंवाच्यःअथदेहत्यागःमदोमुक्तिर्वेतिनवक्तुमुचितं।
एतयोःपूतनादिसाधारण्यादन्यप्रमाष्टतयानुक्त्वात्रकार्यनकिंचित्प्रमाऽत्यतआहु
ःस्त्रियाभावऽतियथाव्रजस्त्रीसंतिनानांतथास्त्रीष्वपिभावपरःसर्वोत्कृष्टःसर्वात्मभाव
रूपऽत्यर्थः।तथावपथैतामुनीनांन्नतवानेवमेवास्यामपिमर्यादामार्गीयत्वादृढोनाशितः।
यदीयप्रेत्रागतस्यान्ननिवर्त्तेतेवसर्वात्मभाववत्त्वादतोत्रप्रतिबंधकमर्यादेदंनाशयित्वानीतवा
नित्यंयमेवप्रमादः।अन्यथायेयथामामितिनज्ञास्यंगछतेतिभावः।यद्वाननुचेकस्यामेवप्रमादेको

हेत्वंतराकृः स्त्रियाइतिपरःसर्वोभावेभ्यउत्कृष्टोभावोऽतस्तथेत्यर्थः।भक्तायाविप्रणा
र्यायाइत्यावरणेज्ञानंहिब्रह्मात्मकमित्यारभ्यकार्यक्षमंभवतीत्यंताअत्रायमाशयः।पू
र्वाध्यायेहिसर्वमत्रत्यंभगवदर्थमितिज्ञानमुपदिष्टंएवंप्रतिस्वविनियोगानर्हत्वज्ञानेनवस्तु
मात्रेतथाकरणेव्यवहारविरोधेनचलीलाविरोधःस्यातअतएवबुद्धिनिवारणस्यावश्यकत्वेन
भगवदीयवस्तूपयोगक्रियानूतनप्रार्थनाअन्यथाफलादिभ्यएवतत्संभवेप्रार्थनावृथेस्यातते
नयदुपयोगकरणेप्रभोरीप्सितमस्तितस्यतथाकरणंयत्रातथात्वेनतत्रतथेतिज्ञानमप्रेप्सितंत
त्रापियदिदंमयैवग्राह्यंमयैवभोक्तव्यमित्याग्रहःस्यात्तदैवबाललीलायांरसःस्यात्अन्यथा
ज्ञांतरमप्रधानतिक्तेनरसाभासःस्यात्इदंचोपदिश्यज्ञानेजाग्रतिनसंभवतीतिप्रथमंलोका
नुरूपंपर्यवस्यतोभगवत्क्रियज्ञानंतद्यतोभवतितदिदमत्रमितितथोक्तवात्।
अत्रस्वामिनांबहिर्मुखत्वात्समर्पणक्रीणंचभक्त्वात्।उभयरूपत्वंतथेतिअत्र
ज्ञानपोषकत्वंश्रुतिग्रंथेअत्रैवश्रीमद्धिरण्यपरिधिमित्यावरणेज्ञानक्रियोरित्या
रभ्यसर्वविरोधःपरिहृतोभवेदित्यंतंननुस्वरूपस्योक्तरूपत्वेतांव्याकुद्यगमनंसर्वथा ७९

विरुद्धंतथाहिज्ञानंक्रियापर्यवसायितथाचबर्हिधातुप्रवालेत्यादिविवरणेकेवलधर्मम
हितरसदानार्थोपस्थितिपरत्वेशब्दयुग्मरसरूपान्हिक्रियायातदनुरूपमेवभगवज्ज्ञान
मपीतिज्ञायतेतथाचव्याशुद्यगमनमेतदुभयविरोधीइतएवमर्यादाविरोधःनहिभगवज्ज्ञा
नादिविरुद्धंभवितुमर्हतिज्ञस्त्वंहिपद्मधुलिनपुनर्विमृष्टोहृष्टेत्यादिभगवतंशास्त्ररसशा
स्त्रंचतादृशमप्रसद्धिरोधःअंगानिभगवत्प्रेमणःप्राचीनश्रवणादाँविभावकानुभावकादीनि
वभगवत्संगतानामन्यत्रापिप्रतिक्षेनभजनमितिभक्तेविरोधःव्यामोहनमज्ञानमाशयमाशयः।
यदिपूर्वोक्तरूपेषेकस्यापिस्फूर्तिस्यात्स्यातत्कार्यमेवकिंतुकानांमूलरूपेमोहकसंबंधात्क
स्यापिनस्फूर्तिरितिनतत्कार्यसंभवइतियद्यपिभगवतोब्रह्मत्वेनतज्ज्ञानशक्तेरपिसर्वप्रमत्वेनवि
विकारजनकत्वादुक्तरीतेअज्ञानकत्वान्नथातत्क्रियाशक्तिरपियोगशास्त्रादिनिरूपितामनःप्र
मधिहेतुत्वेतोक्तरूपैवेतितथाब्रह्मणीश्वरेभावप्राकट्यंमर्यादाविरोधिशास्त्राणिस्वस्वाधिकारान
सारेणभगवज्ज्ञानंनिदधतोतथामतिशुभंफलंविपरीतेविपरीतमितिएतांविवाहि
तपुंभजनप्रायेवतथात्वादुक्तरीतेश्चातथात्वहेत्वेतेतथाशास्त्रोक्तरीत्यैवभजनंभक्तांगमि

तितद्विपरीतेनभावजनकरीतिप्राकट्यंगविरोधिजारत्वेनहत्रभजनम्यात्तच्चभक्तिविरो
धिव्यामोहमभाधेरयमाशयः।लोकेयोहियेनयदर्थव्यामोहितःक्रियतेसतदनुगुणमेवकरो
तिनस्वानुगुणंतथाचपूर्वोक्तानामेवंभावेनभजनएवतात्पर्यमधुनाम्यपत्रप्रितितेषांपुष्टिमा
र्गीयत्वकरणत्रविरोधश्चधीपीतिःयद्वानन्वुस्वरूपम्योक्तरूपम्योक्तरूपत्वइत्यादिनास्मदु
क्तशंकानिरासायाहुः।सर्वव्यामोहादितिसर्वेषांपत्नीनांसर्वांशेवातासामेवव्यामोहोभगव
तात्रतइतिपूर्वोक्तभगवदीयज्ञानक्रियादेःकार्योयंपत्निरभवदेवतासुतेनगृहंगताः।अत्रेद
माकूतंतासांगृहगमनोक्तभगदीयज्ञानक्रियादिकार्योयंपत्निःम्पष्टैवेतिज्ञानाद्भक्तिर्नि
र्धेतिशंकाग्निरासायावश्यंतत्मयोजनंवाच्यंतच्चमर्यादादेहंत्याजयित्वापुष्टिमार्गीयंतंप्रापयित्वा
ममानीतायातत्प्रयोजनंवाच्यातच्चमर्यादादेहत्याजयित्वातन्निमित्तंप्रभुणातादृशाधर्मीःप्रकटी
कृताइतितम्यांतत्कार्योयंपत्नीएतदर्थमप्राकट्यादेतासुतत्कार्योयंभवेपिनेविरोधेः।अतएवेतद्द
र्शनमस्मिन्लोकेनोक्तंकिंपूर्वस्मिन्नेवापरंवृजयदृष्टंरूपमेकमेवेतिपूर्वेणश्लोकम्यसंगतिः
स्तताप्रतीयमानानामपिधर्मीणमेतत्तद्दयानारोहाव्यामोहादितिपूर्वमप्रतीतिरेवधर्मीणमुक्त्य

म्प्रतिप्रतीतावपिहृदयाप्रवेशउच्यतइतिविशेषःप्रापः श्रुतेत्यत्रकर्मपूरपदतात्पर्यंकोदृष्टान
तर्यभावादिति।दृष्टंदर्शनंतदानंतर्यभावादित्यर्थः।यदुक्तानांभावानांतदनुरूपस्वयमा
वेःम्याद्तदनुभावादनुभावानंतरंश्रवणम्यात्तदापूर्वानुभवसंवादेनसर्वांगेतद्भाविर्भावः
म्याद्तुतथात्वाभात्रतथेतिभावः।नचद्वामयीत्यत्रायावत्रभगवतिप्रेमेत्यादि।अत्रायंभावः।
भक्तिर्मार्गेस्वतंत्रपुरुषार्थत्वंभगवतएवेतिनिरूपधिस्नेहस्तद्विषयकएवभवतितदुपयोगि
त्वेनस्वात्मादेःपरंतथात्वमितिवस्तुस्थितिः।अतएवपहेबुजाक्षेत्यत्रभवत्प्रसंगेनयुष्मत्प्रसं
गेतिमहिषीवचनंगीयतेएवंप्रतियथाविषयिणमात्माध्याम्रयुक्तस्नेहविषयत्वेषुदेहेन्द्रि
यादिषुस्वात्माज्ञानेपिपरमस्नेहस्तथाभवस्नेहरहितानामपियुष्मदीयानांविषयवैराग्यमिति
ह्येयंपतयोनाथासुयेरन्नित्यत्रापित्रादयोपिपूर्वपूर्वोपाधीत्यादिग्रतिपिद्भात्मसुतादीनांमध्ये
पूर्वम्येतन्निषेधप्रयोजकोयोधर्मःमउत्तरेनास्तीत्यर्थः।एतदेवविवृतंनहीत्यादिनाप्युक्तम्
तदत्रापिडिंडीरादेतन्निषेधःसंभवतिमनभ्रातरिभ्रातुःस्वयमौभागेवाभवतितथाम्रुतेतुन
म्याअम्यभातुर्निर्दोषत्वमपेक्ष्यान्येषांतदपिनत्यर्थः।यद्यप्यन्यधर्माभावोभ्रूयायानदेतुक्त
थापित्वनिश्चितादृग्धर्मीणमप्यधुनानास्तत्तदुपलक्ष्यकोयंग्रंथइतिज्ञेयंएवंप्रत्यागमनमभये

प्रतिबंधस्तिरुद्धस्तपत्न्यादिनिष्ठधर्मोएवपूर्वपूर्वोपाधिशिष्टोनोच्यंतइत्यपिरेयं।अथानुस्मृत्य
त्यस्यापाद्योएवंज्ञानकर्मणाद्विविधैरतिविप्रकृत्यन्योमर्यादाभेदेनद्विविधेतनिरूप्यइत्यर्थः।
यद्विश्वेश्वरयोर्याज्ञामित्यत्राविश्वेश्वरपदतात्पर्यमाहुः।वस्तुतोभगवतैवेत्यादिश्चम्पु वि
ष्टिवेश्वरोनियामकःप्रवर्त्तकोनिवर्त्तकश्चयत्नइतिभावः।बलिवाक्यात्परंपरयापीत्यादि।
यद्यपिमामितिपदाद्बलिनास्वविषयकमेवोक्तमितिनभगवद्धर्मनिरूपकंतद्वाक्यमितिभा
तितथापीश्वरस्यैवेदृशंवाक्यमवतीत्यैश्वर्यधर्मरूपत्वात्तस्यचभगवदीयस्यैववस्तुत्वाद्भ
गवद्वाक्यत्वमेवपर्यवस्यतीतिभावः।ननुयाज्ञायांगश्चेद्भगवत्कर्त्तृकएवतदाविप्रापंरा
धत्वेनाप्यकथनंकथंअपरंचाघन्नीनादीक्षितविमितात्प्रवाग्यनददातीतिविद्युत्क्षेषनव
कारिणवानितिप्रत्युतविप्रापकारस्तुतिरपद्यतइत्याशंक्याहुः।ब्राह्मणानामयमितिअयंम
त्रोब्राह्मणोधर्मोत्रयमपंणेचनबाध्यतेशेषाङ्गीकारेतिविधेरन्नदानस्यविहितत्वाद्यज्ञार्थनि
र्दिष्टज्यादेःशेषभूतान्नातिरिक्तवस्तुदानस्यैवनिषेधस्यस्तुतत्वादन्नदानंदद्दाष्टमितिवाक्या
दावश्यकत्वाच्चेतिभावः।किंचायंफलदर्शनादपिग्राधनवैगुण्यंनवक्तुंशक्यमित्याहुः।स्वेदा
च्चापीतिग्रहपितदीयान्नस्वीकारेणभक्तयंगेनचतेषांभक्तिर्ज्ञातातथाप्यग्रेतेषांकर्मफलांशं च

वादेदिककर्मणोवैयर्थ्यसंनवादेतत्फलत्वेनापिनभगवतानक्रिरेवसंपादितेतिज्ञापनायापिग्राहुः।यज्ञेशं
याज्ञांगश्चेत्यादितत्राहुः।मिश्ररूपेणेतिनभगवताविहितेवमाबाधतइत्यर्थः।लोकिकीतुविप्रैरेवेतियुक्त
मपराधत्वेनकथनंयाज्ञांगम्येतिनावः।यतोयाज्ञापरापिनभगवद्वचनानिलोकिकतत्परत्वान्नविरुध्यंतइ
त्याहुः।न्यासश्रुताविलादि।यद्वानन्वनक्वाक्यरिपोलकवाङ्गवतःकथंबलिवाग्विरुद्धंस्त्रीषुयाचनंनतवानित्य
तआहुः।ब्राह्मणानामितिबलिवाक्येनवर्णाश्रमधर्मत्वेनोक्तस्येदंपशुकावयायाज्ञांमनबाध्यतेकन्यादिविष
यिणीसालोकिकीमापितथा।किंत्वेतत्पशुकैवमाबाधतइत्यर्थः।प्रह्लतेचनेदंपशुकासानक्रायाःप्रसीदन्निति
वाक्यादितिनावः।अतएवतादृग्वचनेरविरोधइत्याहुः।न्यासश्रुताविलादि।विभुरवायत्वधोक्षजइत्यत्रज्ञानेप्यात्म
साक्षात्कारइत्यादिःइंद्रियजन्यज्ञानस्यपुरुषोत्तमाविषयत्वंप्रदर्शयंतिःज्ञानेपीत्यादिना।मनोजन्यात्मसाक्षा
रफलकज्ञानमार्गस्यात्ममात्रपर्यवसायित्वंकर्ममार्गस्याधिकारिभेदेनद्वैविध्यं।बहिर्मुखानांतुक्रियारूपेणजनं।
तेनैवादृष्टद्वारफलसिद्धिरितियत्तन्मतंअकृतात्पर्यज्ञानवतांलोकिकयज्ञरूपेणजनमितीद्रियजन्यज्ञानस्यः
विषयत्वेनाक्षेत्रजत्वंसिद्धमित्यर्थः।नक्रिमार्गेनिगवत्साक्षात्कारोनादवेदैरःननुमांशक्यमेद्रष्टुमित्यादिवाक्यैःनेंद्रिय
जन्यइतिनावः।दृश्यतेनिगवतियावत्सर्वेंद्रियैःसाक्षात्रानुभूयतेनतावत्त्वाच्छमितिनसाक्षात्कारमात्रंफलंदर्शयंपशुक
र्मनमिस्मरंयज्ञमितिवाक्यादेश्चनस्यात्रतनत्नोगोपयोगित्वेनानत्वंयद्यप्युदरंस्परसंबंधाद्भवत्यत्तथानगवदा

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

नंदनेशसंबंधेनान्येषांरूपाणांनजनीयमित्यान्नायेनस्वदृष्टांतःकेवलरसात्मकःस्वमधुनेवधकटदृष्टांतःसर्वमेव
तपस्वाःकर्तव्यत्वेनस्थितानवतःपुरमपीत्याऽऽः।अतएतादृशइत्यादि॥एकविंशाध्यायेब॥एतद्धिमहाकामश
त्यत्रांघुश्रूषवइत्ययेकथनात्मन्यत्ययेनेछवोक्तेतिकामपदार्थमन्यमाऽऽः।श्लिलषितोर्थइति।यद्यप्यन्यद्वाराक
थनेपिसुश्रूषानिष्टत्तिःसंनवति।तथापिसुश्रूषवेमध्यमान्नाऽऽवकथनलक्षणोर्थोमहानितिघ्वनतीतिकोर्थः।वस्तुतस्त
यागनंगलक्षणोर्थस्तथेतिहृदयं।तथाप्यन्यत्तज्जननिवारणपूर्वकस्वनजननएवघ्वनतीत्यर्थमितिपक्षांतरमाऽऽः।त
द्विषयिणीनावतिःस्वयागविषयीस्यत्यर्थः।यजन्योनगवानित्यत्र।अन्यथातद्धेतमेत्यादि।नगवदतिरिक्तस्यैकस्या
खिलनगदुत्पत्तिस्थितिहेतुत्वेनसंनवतीत्येतत्परायंग्रंथः।इत्यधिगोद्विजमुखमित्यत्रावासुदेवत्वेनश्रुतत्वात्कार
मंतःकरणंनत्वाकर्मापयोगिश्रद्धासामर्थ्याद्यपयोगित्वेनतत्रावितृर्यसर्वकारितवानित्याशयेनवासुदेवप्रचोदि
इत्यक्रूरेरणेप्रकर्षेप्यियमेवश्रेन्यथानवेदतत्रश्रेयोस्तुगोणत्वमुक्तमित्यनावेनास्तदा
सृच्यतइतितदनयतात्पर्यमाऽऽः॥नगवदावेशेनेतदित्यादि॥ब॥द्वाविंशाध्यायार्थोक्रियंदने॥ ॥तज्ञापयतिनिश्चि
तमितिःदृष्टार्थफलककर्माधिष्ठेतादृष्टनिष्टजननद्वारास्वत्यागेमतिस्वानुनावंज्ञापयतीत्यर्थः।अदृष्टानेकसाधनत्व
त्वपिगोवर्धनात्मकदृष्टसाधनेनैवरक्षणेतात्पर्यमाऽऽः।उनयोर्हेतुकत्वार्थमिति।एतज्ञापनार्थमित्यर्थः।तद्वेषेणप
जीवंतीतिवाक्यात्स्वोपजीव्यान्नजनकत्वेनज्ञेयदृष्टइतिब्रजराजेनोक्तयातथानगवतापिवयंगोष्टत्वेनैवनो